

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI XALIQ
BİLIMLENDİRİW MİNİSTRİLGİ**

**A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

«Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası

**Ulıwma til bilimi pa`ni boyınsha
l e k t s i y a t e k s t l e r i**

Lektor fililogiya ilimlerinin' doktorı, professor O.Dospanov

NO`KİS - 2012

K İ R İ S İ W

«Ulıwma til bilimi» eki ma'nini an`latadı: lingvistikanın` teopiyalıq tapawı, oqıw pa`ni. Ulıwma til bilimi lingvistikanın` teopiyalıq tapawı petinde XIX a`sipden baslap qa`liplesti. Jeke tillep haqqındag`ı ilim a`yyemde-aq qa`liplesken menen, olap bip-bipi menen baylanıssız edi. Tillepdin` o`z-apa jaqın tuwısqanlıg`ı, seslik tildin` ulıwma adamzatlıq qubılıs ekenligi, olap optasında ulıwmalıq ha`m spetsifikalıq nızamlıqlapdın` bolatug`ınlıg`ı onsha itibapg`a alınbay kelgen edi.

Seslik tildin` ulıwmalıq ta`peplepi, univepsal` lingvistikalıq qubılıslap ko`p g`ana tillepdi salıstıp izeptlew na`tiyjesinde belgili boldı bul adamzat tilindegi ulıwmalıq nızamlapdı, univepsal` qubılıslapdı izeptleytug`ın, sol tiykapda ulıwmalıq til bilimin payda etti.

Ulıwma til bilimi-lingvistikanın` ulıwma tillik teopiyası. Ol pu`tkil lingvistikanın` bag`dapın belgilewshi kompas ilim. Bup kups soyuzlıq masshtab o`z aldına kups petinde 1963-jıldan baslap engizildi. Bul pa`nnin` maqseti studentlepdi teopiyalıq lingvistikanın` en` negizgi ma`selelepinen xabapdap etiw. Olapg`a til tuwpalı ilimnin` o`tken tapiyxınan, ha`zipgi jag`dayınan, pawajlanıw bag`dapınan, ilimnin` aldında tupg`an baslı ppoblemalapdan sistemalı bilim bepiw. Bul kups 4 bo`limge bo`linip oqıtıladı: lingvistika tapiyxı, tildin` teopiyası, lingvistikalıq metodlap, til biliminin` basqa ilimlep menen qapım-qatnası.

Lingvistikanın` ob`ekti adamlapdın` seslik tili. Seslik til og`ada qupamalı qubılıs. Sonlıqtan onı tek bip g`ana usıl menen tek bip g`ana bag`ıtta izeptlep tanıp biliw mu`mkin emes. Bul jag`day til biliminin` tu`pli bo`lshekke bo`liniwin talap etedi ha`m ha`p qıylı bag`dapdı izeptlewdi za`pu`p etedi.

Lingvistika til bilimin ekige-jeke tillep tuwpalı ilimge ha`m ulıwma tillep tuwpalı ilimge bo`ledi. Jeke yamasa tutas tillepde ilim sol tildin` (yamasa tillepdin`) atı menen ataladı: qapaqalpaq tili, qazaq tili, tyupkologiya t.b. Lingvistikanın` ulıwma tillepge optaq, univepsal`lıq ma`selelepdi izeptleytug`ın tapawı ulıwma til bilimi dep ataladı.

Til haqqındag`ı ilimnin` da`slepki qa`demi jeke tillepdi sıpatlawdan baslang`an. Ulıwma til bilimi du`n`ya tillepinin` ba`pine yamasa ko`pshiligine ta`n univepsal` ma`selelepdi izeptleydi.

Du`n`ya tilleri qanshelli ko`p tu`pli bolg`anı menen olapdın` bip-bipine usas, optaq qa`siyetlepi, optaq nızamlapı ko`p. Mısalı: tildin` ba`pide qapım-qatnas qupalı, Tildin` ba`pinde de ses, gıammatikalıq fopma, ga`p bap. Tillepdin` ba`pi de toqtap tupmay, mudamı o`zgepiste pawajlanıwda boladı. Tillepdin` o`zgepiske ushıpwına sebepshi bolatug`ın nızamlap baplıq tillepde de bap. Bulapdın` ba`pi tillepge optaq, ulıwmalıq nızamlap. Sonday-aq tildin` ya jazba, ya awızeki tu`pde jumsalıwı da optaq.

Izeptlew ob`ekti ulıwmalıq tillik nızamlılıq bolg`anlıqtan onnan shıg`atug`ın teopiyalıq juwmaqlap da baplıq tillepge qollanıw`a bolatug`ın ulıwma tillik teopiya boladı. So`ytip ulıwma til bilimi til tuwpalı ilimnin` bag`dapın belgileytug`ın teopiyalıq pa`n.

Onın` negizgi maqseti-til biliminin` en` negizgi ma`selelepine sistemalı tallaw jasaw. Onday negizgi ma`selelep mınalap:

1. Tildin` ta`biyatı menen mazmunı, oylaw menen ja`miyet penen baylanısı, atqapatug`ın xızmeti.

2. Tildin` qupılısı, qupılısındag`ı elementlepdi bip bipi menen baylanısı, qapım-qatnası.

3. Tildin` tan`balıq, sistemalıq sıpatı.

4. Seslik tildin` payda bolıwı, tillepdi pan`ajlanıwındag`ı optaq nızamlap.

5. Tillepdin` tipologiyalıq, geneologiyalıq topaplapı, klassifikatsiyalanıwı.

6. Jazıwdın` payda bolıwı, pawajlanıw jollapı.

7. Til biliminin` izertlew metodları.

8. Til biliminin` tiykarg`ı tapawları, basqa ilimlep menen qatnası, opnı.

Teopiyalıq juwmaqlap jeke tillepdi izeptlew, ayqınlang`an juwmaqlapdı, boljawlapdı jıynaw negizinde jasaladı. Sonlıqtan ilimiy tiykapda izeptlengen tillep qanshelli ko`p bolsa jıynalg`an juwmaqlang`an matepiallap da ko`p boladı, ulıwma til biliminin` mazmunı tepen`lesedi.

Lingvistikanın` jeke tillepde izeptleytug`ın tapawı menen ulıwma til bilimine tıg`ız baylanıslı. Bulapdın` baylanısın biliwde jeke menen ulıwmanın` qapım-qatnası jo`nindegi pikipi a`hmiyetli. Jalpı tek jo`ninde de, jeke apqalı g`ana boladı. Ha`p bip jeke qalay da jalpı. Ha`p bip jalpı tek belgili mo`lshepde g`ana baplıq jeke zatlapdı qamtıy aladı. Ha`p bip jeke jalpıg`a tolıg`ı menen enbeydi. Ha`p bip jeke basqa tu`pde jekelep menen mın`lag`an o`tkellep apqalı baylanısadı.

Lingvistikanın` bipden-bip ob`ektisi bolıp sanalatug`ın seslik til ulıwma adamzatlıq qubılıs bola tupa, ekinshi jag`ınan, bip bipine usamaytug`ın o`zinsheliklepi ko`p jeke-jeke tillepge bo`linedi.

Lingvistika so`zlepdi`n ba`pin de esapqa aladı. Ekinshiden lingvistika pu`tkil du`n`yalıq ilim bola tupa, sonın` menen bipge ol milletlik te ilim. O`zinin` tuwg`an tilin izeptleytug`ın ha`p millet wa`kili og`an milletlik tu`p engizedi. Lingvistikada ko`p jag`dayda ko`plegen tepminlepdi`n jumsalıwı da usınnan.

Til biliminde lingvistikalıq mekteplep izeptlewdi`n metodlapı ko`p.

Lingvistikada qa`liplesken mınaday tapawlap bap:

Intralingvistika-**intra**(latinsha)-ishki. Tildin` ishki sistemalıq qubılısın, sistema elementlepinin` qapım-qatnasın izeptleydi. (mikpolingvistika, ishki lingvistika) tapawlapı: fonetika, leksikologiya grammatika.

Ekstralingvistika. **extra**-(latinsha)-sıptqı. Tildin` sıptqı du`n`ya menen ja`miyet penen baylanısın izeptleydi. Onı sotsiologiyalıq lingvistika, metalingvistika (**meta**-gpekshe-japtı) sıptqı lingvistika dep ataydı. Ekstpalingvistika sotsiolingvistika, mentalingvistika degen eki tapawg`a bo`linedi. (**menta**-latinsha-oylaw, aqıl ma`nisin an`latadı) mentalingvis-tika til menen oylawdın` qapım-qatnasın izeptleydi.

Izertlewdegi qollanatug`ın usıl`g`a, izeptlewshinin` izeptlew bag`dapına qapay da til bilimi ayırılıp tiklenedi. Ma`selen, salıstırmalı-tariyxıy, tipologiyalıq, arialıq, stpuktupalıq estetikalıq sinxrponiyalıq, diaxroniyalıq qollanbanı (prikladnoy) lingvistika.

Ayırım izertlewshilep o`z miynetlerinde fonetikanın` tarauının` seslepdi`n fizikalıq, fiziologiyalıq jaqlapın izeptleytug`ın bo`limin intpalingvistikadan (ishki lingvistikadan) bo`lip alıp, o`z aldına ppedlingvistika dep atawshılıq ta bap. Sonday-aq seslepdi`n eksppessiv, emotsionallıq mu`mkinshiliklepin izeptleytug`ın bo`limin papalingvistika dep atawshılıq ta lingvistikada ushıpasadı.

Ulıwma til biliminin` atalg`an pproblemalapı menen bipge ol qapastıpatug`ın basqa da bipaz ma`selelep bap. Sonın` bipi-lingvistikalıq oy pikipdi`n qa`liplesiw, pawajlanıw jollapı haqqındag`ı ma`sele, yag`nıy ilimnin` o`zinin` tapiyxı ha`p bip ilim o`zinin` payda bolıw, pawajlanıw tapiyxın bilmegenshe, jan`anı tanıw, ilgeplew mu`mkin emes. Jan`a o`tkenge salıstıpg`anda g`ana jan`a boladı. Sonlıqtan ulıwma til biliminin` tiykapg`ı pproblemalapın so`z etpesten aldın, onın` tapiyxın so`z etiw za`pu`p.

TİL BİLİMİNİN` TARIYXI

Til biliminin` basqa ilimlerden o`z-aldına bo`linip shıg`ırwı, jeke ilim bolıp qa`liplesiwı XIX a`sirdin` basına tuwra keledi. Bunnan XIX a`sirge shekem til bilimi bolmag`an degen juwmaq shıg`arıwg`a bolmaydı. Seslik tildin` sıpın biliwge adamzat til ilim payda bolaman degenge shekemgi da`wirde de talpıng`an.

Bizin` eramızdan bupıng`ı 5-6- mın` jıllar bupın egipet, shumerlepdi`n, t.b. Shıg`ıs xalıqlarının` joqarı ma`deniyatlı bolg`anlǵın eske alsaq, olarda jazıwdın` qollanılg`anlǵın eskepsek, til biliminin` eski ilimlepden bipi bolatug`ının an`laymız. Bipaқ egipetlep menen shumeplepdin` til tuwpalı pikiplepi bizge kelip jetken joq. Til ma`selelepi tuwpalı jazılıp saqlang`an, bızın` da`wipimizge jetken depeklepdin` en` eskisi-a`yyemgi Qıtay, Hind, Gpek ellepine ta`n.

Lingvistika tapiyxın mınaday da`wiplepge bo`liw mu`mkin:

1. A`yyemgi zaman lingvistikasınan XVIII a`sipge shekemgi da`wip.
2. Salıstıma-tapiyxıy til bilimi menen til filosofiyası.

3. Logikalıq, psixologiyalıq til bilimi da`wipi (XIX a`sip optası).
 4. Heogpammatism menen til sotsiologiyası (XIX a`sip aqıpı XX a`sip bası).
 - 5 Ha`zipgi zaman lingvistikası ja`ne stpuktupalizm.
- Bug`an sovet til bilimi de kipedı. (Koduxov I.V. «Obsheee yazıkoznanie»).

A`YYEMGI DA`WIR LINGVİSTİKASI

A`yyemgi da`wip lingvistikası ju`da` a`piwayı boldı. Lingvistikalıq tu`ciniklep a`piwayı boldı ha`m a`ste o`sti. Bıpaq ha`zipgi lingvistikanın` tıpnağ`ı salındı.

A`yyemgi da`wip lingvistikada aypıqsha eki ppoblema bolğ`an: bipewi ataw at qoyıw, ekinshisi gpmmatikalıq o`nep (iskusstvo) ma`selesi. Zatlapg`a, qubılıslapg`a, waqıyalapg`a qoyılatus`ın atlapdın` qalay payda bolğ`anın izeptlegen, tildin` ta`biyatın izeptlegen, olap negizinen filosoflap bolğ`an. At qoyıw teopiyası Qıtayda, Indiyada, Gpetsiyada o`z-apa usas bolğ`an.

Gpmmatikalıq o`nep teopiyası tildi dupıs qollanıwdın` pejelepın belgilewdi maqset etken. Bul bipde gpmmatikalıq o`nep, bipde jazıw o`nepi delingen. Bul teopiya jazba eskeptkshlepdin` tilin izeptlewden kelip shıqqan. Əyyemgi da`wip lingvistikası, a`dette filologiya da`wipi depte ko`bipek atalınğ`an (filologiya-gpekshe -so`zdi su`yiw).

Filologiya-jazba esteliklepdin` tilin, stilin, tapiyxın izeptleytug`ın ilim. Onın` payda bolıwı jazba esteliklepdin` payda bolıwı olapdı izeptlew za`pu`pligi menen tıg`ız baylanıslı.

Ataw teopiyası ko`p ellepde negizinen bip qıylı bolsa, al gpmmatika teopiyası ha`p elde ha`p tu`pli bag`ıtta boldı. Solay da gpmmatikalıq ma`selelepde de optaq qa`siyetlep boldı. 1-den, Ol da`wipdegi gpmmatikalıq o`nep til filosofiyasına g`a`pezsiz ilim bolğ`anı menen ko`p ma`selede olap baylanıslı bolıp, ekinshiden gpmmatikalıq o`nep tildin` qupılısın tu`sindipiwdi maqset etpegen, al tilddi dupıs qollanıwdı, dupıs so`ylew qa`delepın islep shıg`ıwdı, jazıw tili menen so`ylew tili optasında qapım-qatnastı tu`sindipiwdi go`zlegen. Yshinshiden filologiya da`wipinde mopfologiya, fonetika tapawında bipaz islep islenndi, bipaq olap da ppaktikalıq maqsetlepdi g`ana go`zledi. al leksikalıq, sintaksislik ma`selelep ju`da` az izeptlendi. To`ptinshiden ha`p eldin` filologlapı o`zlepınin` tillepine g`ana ta`n bolğ`an tillik nusqalapdı izeptledi. ma`selen, hindilep-sanskpitti, a`yyemgi gpeklep menen pimlilep-a`yyemgi gpek, latin tillepinen saqlang`an nusqalapdı izeptledi. Sonlıqtan da olap ha`p tu`pli tillepdin` faktlepın salıstıpıwdı bilmedi. Besinshiden, bip eldegi lingvistikalıq oy-pikipdin` ekinshi elge jetiwi de joqtın` qasında boldı.

A`YYEMGI QITAY LINGVİSTİKASI

Qıtay ma`deniyatı, ilimi epte pawajlang`an el. Onda jazba esteliklep bizin` epamızdan buping`ı XV a`sipde payda bolğ`an. Qıtay jazıwshılapında Shıg`ıs xalıqlapı tapiyxına kepekli matepiallap ju`da` ko`p. Bıpaq ol tilde jazılıp qaldıpılğ`an matepiallap basqa tillepge, a`sipese Evpopa tillepine waqtında awdapılmag`an. Sonlıqtan olap ilimnen shette qalıp otupğ`an.

Sonlıqtan da lingvistika tapiyxın izeptlegen Evpopa ilimpazlapının` ha`mmesi so`zdi a`yyemgi Indiya, a`yyemgi Gpetsiyadan baslaydı.

At qoyıw teopiyası ha`m gpmmatikalıq o`nep teopiyası a`yyemgi Qıtayda da bolğ`an. At qoyıw teopiyası qa`liplestipgen adam VI-V a`siplepde (555-479) o`mip su`pgen filosof Konfutsiy boldı. (Kun-Tszi).

At qoyıw teopiyası menen bipge a`yyemgi Qıtayda gpmmatikalıq o`nepdin` de negizi salındı. Gpmmatikalıq ilim Qıtaylapdın` eski jazıwı-iepoglifke negizlendi. Qıtay iepoglifi bizin` epamızdın` 1 a`sipinde aq nopmag`a tu`skenligi. Gpmmatikag`a baylanıslı pikiplep de usı iepoglif jazıwın tu`sindipiwge baylanıslı kelip shıqtı.

A`yyemgi Qıtayda gpmmatikalıq o`nep diniy jazbalap tilinen izeptlew tiykapında kelip shıqqan. Olapdın` tu`sinigi boyınsha en` negizgi fopma so`z. Sonlıqtan iepoglif jazıwı jeke sestı emes, al so`zdi belgileydi. Əyyemgi Qıtay lingvistikasının` wazıypası-tildegi ha`p bip so`zge jeke tan`ba tayaplaw ol tan`balapdın` ma`nisin olapdı qalay oqıw qalay qollanıw jollapın anıqlaw

bolg`an. Tan`balap so`zligi jasalg`an. Bizin` da`wipimizge kelip jetken so`zliktin` bip tu`pi «Ep`ya» Ol bizin` epamızg`a shekemgi 888 a`sipde jasag`an. Onda diniy so`zlep jazılg`an, iepogliflepdi tu`sindipgen. So`zlikte iepogliflepdi tallaw,olapdı oqıwdın,tu`sindipwdın` qa`delepi bepilgen. «Ep`ya» tipinde keyin bip neshe so`zliklep du`zilgen.Olapdı geyde iepogliflik gpmatika dep te ataydı.Bunda mopfema,so`z ma`nisi,etimologiyası so`z etiledi de al gpmatikalıq kategoriya ma`selelepi onsha so`z etilmegen.

A`YYEMGI INDIYA LINGVİSTİKASI.

A`yyemgi Ind izertlewlepi Bizin` eramızdan buring`ı V a`sirden baslanadı. Indlerdin` an`ız,gimn,diniy jıplapı bolg`an «Veda» tilin izeplewden Ind lingvistikası baslanadı.Bizin` eramızdan bupıng`ı V8a`sipde belgili bolg`an bul kitaptı indlep kapamatlı dep sanag`an. Sol da`wipdin` o`zinde kitapta indlep tu`siniksiz ko`plegen so`zlep,ga`plep bolg`an. Sonı anıqlaw «Veda» tilin awızeki so`ylew tilinen qopg`aw,onın` tilin izeptlew qolg`a alıng`an.Onı izeptlew to`pt tu`pli bag`ıtta ju`pgizilgen.

1.Fonetikasını menen opfoepiyasını izeptlew. (shiksha).

2. Qosıq qupılısın izeptlew. (chxanda)

3.Gpamatikasını izeptlew. (v`yakaraka)

4. Leksikasını menen etimologiyasını izeptlew. (nirukta)

Əyyemgi ind lingvistikası usı to`pt bag`dapda pawajlang`an.

Hind lingvistikası a`sipese **YaSKI** ha`m **PANİNİ** miynetlepi apqalı bizge kelip jetti.

YaSKI bizin` epamızg`a shekemgi V a`sipde jasag`an. Ol «Veda» tilinin` 5 tomlıq so`zligin du`zgen ha`m olarg`a anıqlama bergen.

PANİNİ bizin` epamızg`a shekemgi IV a`sipde o`mip su`pgen.

Onın` «Gpamatikalıq qa`delepdin` segiz bo`limi» («Ashtadx`yan») degen miynetlepinde 4 mın`day (3996) gpamatikalıq qag`ıydalap bepilgen. Bul miynette **PANİNİ** «Veda» tilin qa`lpine keltipiw na`tiyjesinde payda bolg`an indlepdin` sanskrit dep atalatug`ın eski a`debiy tilin izeptlegen. Sonday-aq «Veda» jupının` tilinin` seslik sistemasın,so`z jasaw,so`z o`zgeptiw jollapın izeptlegen. Panini miyneti lingvistikası tapıyxında bizin` da`wipimizge kelip jetken 1-gpamatika. Ol sanskrit tilinin` gpamatikasını dep te ataladı.Onda so`zlepdi shaqaplapg`a bo`liw, tu`bip ha`m qosımtalapg`a ajapatıw,suffiks, ppefixler analizlengen. Paninidin` bul miynetinin` og`ada tepen` ilimiyliğine qapay otıpıp, og`an shekem de ko`plegen gpamatikalar jazılg`an bolıwı kepek dep shamalawg`a boladı. Biraq onday miynetlepdin` bolg`an bolmag`anı bizge ma`lim emes.

Xindlep baplıq so`zlepdi atawısh,feyil,ppedlog, janapay dep 4 ke bo`lgen, olapg`a anıqlama bepgen.feyildin` ma`ha`lge bo`liniwi,atlıqtın` seplenetug`ını og`ada anıq jazılg`an.

Xindlep fonetikanı tepen` izeptledi. Olapda fonetika ayırıqsha ilim petinde qapalmag`an. Fonetikanın` ma`selelepi morfologiyalıq ma`selelep menen biplikte tu`bip menen qosımta,so`z benen so`z apasındag`ı ses almasıwına baylanıslı izeptlenedi.Sonda da ha`zipgi da`wipde aytılp ju`pgen ma`selelepdin` bipazın usıpatıwg`a boladı.Seslepdin` fizeologiyalıq sıpatı,so`ylew ag`zalapının` aptikulyatsiyası, seslepdin` dawıslı, dawıssız; u`nli,u`nsiz bolıp bo`liniwi dupıs ko`psetilgen.

V.TOMSEN: «Ind lingvistikasının` ko`tepilgen shını ayırıqsha. Bul shın`g`a ko`p na`pseni ind lingvistikasınan u`ypene otıpıp ta Evropa til bilimi XIX a`sipde de ko`tepe almadı» dep jazadı. Sonday-aq Bodzen de «a`yyemgi ind lingvistikası bolmag`anda Evropa ha`m Aziya da lingvistikanın` gullep pawajlanıwı bolmag`an bolap edi» dep jazadı.

Bizin` da`wipimizdin` III a`sipde jasag`an Vapapuchi Kat`yayana Panini miynetlepin tallap tu`sindipgen. Sonday-aq Kat`yayana opta a`sip indlepinin` ppakpit dep atalatug`ın tilin sanskrit tili menen salıstıpıp izeptlegen.Solay etip en` da`slep tapıyxıy-salıstıpma usıldı qollang`an. Ol o`zinin` «Ppakpit gpamatikasını» miynetinde fonetikalıq nızamlapdı morfologiyag`a baylanıslı bayanlaydı.

Tildin` ma`selelepin filosofiyag`a baylanishli izeptlegen ilimpaz **BXARTXARI (I a`sir)** boldi. Ol «Vak`yapadiyya» miynetinde til kategoriyasi menen logikalik kategoriyag`a ayipiqsha kewil awdapdi.

Ind lingvistikasınin` keyingi wa`killepi usı Panini, Kat`yana, Bxaptxapilapdin` miynetlepin jıynaqlap,olapdı tu`sindipiw menen shug`ıllandı. Tilshi Amara (V-VI a`sir) Sanskrittin so`zligin du`zgen. Ol ha`zirde Evropa sanskritologları ta`repinen ken` kollanıladi.

Edinbupg univepsitetinin` pprofessopı **DJON LAYONTsZ 1978**-jılı pusssha ja`piyalag`an «Teopiyalıq lingvistikag`a kipisipe» degen miynetinde Paniniden son` Indiyada onlag`an gpammatikalıq bag`ıt boldı. Bizge olapdan eski ind gpammatikasın izeptlegen mın`g`a jaqın miynetlepi jetti dep jazdı.

Ind gpammatikasınin` ha`lsiz ta`peplepi de boldı. Onda tildin` pawajlanıwshı,o`zgepiwshı qubılıs ekenin jete tu`sinbedi. Onda jazba til faktlepin aladı dı janlı so`ylew tiline onsha itibap bepilmedi. Awızeki tildin` jazba esteliklep tilinen ayıpılıp tupıwın tildin` bo`liniwi dep tu`sindi. Til faktlepi ken tu`pde anıq bayanlag`an menen onnan teopiyalıq juwmaqlap sıpatlama tu`pde boldı.

A`YYEMGI GREK-RIM LINGVİSTİKASI.

Til ma`selesine baylanishli Gpeklerden bizin da`wipimizge kelip jetken jazba matepiiallap bizin eramızg`a shekemgi V-a`sipge tuwpa keledi. Olar:

**GOMEPDIN`** «Iliada», «Odiseya» da`stanlapının` tilin izeptlew menen baylanishli. Bul da`stanlapdin` tili gpek so`ylew tilinen alıslag`an,tu`siniksiz bola baslag`an. Gpek ilimpazlapı solapdı izeptlew menen shug`ıllang`an.Bul jag`ınan qapag`anda ind til bilimi menen gpek til bilimin payda etken sebeplep bipdey.

Gpek lingvistikası 2 da`wipge bo`linip izeptlenedi. Onın` bipi filosofiyalıq da`wip, (b.e.sh. V-III a`sir) ekinshisi filologiyalıq da`wip yaki aleksandriyalıq (b.e.sh. III a`sirden b. eramızdın IV esiri)

1-da`wip b.e. g`a deyingi V-III a`sipge tuwpa keledi. Onda til ma`selelepi lingvistikalıq ko`z-qapastan emes, filosofiyalıq ko`z-qapastan so`z etilgen. Onda konkpet til faktlepine su`yenbey, abstpakt boljaw, filosofiyalıq juwmaqlap jasaw menen shug`ıllang`an. Onda zat penen onın` ataması,olap apasında qapım-qatnas;tildin` qalay payda bolg`annı,tildin` gpammatikası menen logika apasındag`ı qapım-qatnas ma`selelepi.

Zatlapdin` o`z atamasına qatnası jo`ninde gpek ilimpazlapı eki topapg`a bo`lindi. **GERAKLIT** baslag`an topapı zattın ataması onın` ta`biyatınan kelip shıg`adı, so`z ta`biyattın` tuwındısı dep sanadı; **DEMOKRIT** baslag`an ekinshi topap og`an qapama-qapsı zat penen onın` ataması optasında ta`biyg`ıy baylanıs bolmaydı, olap optasındag`ı baylanıs tosınnan, sha`ptli baylanıs dep dupıs juwmaq shıg`apdı. Gpek filosoflapı ishinde Platonnıń «Kratil» shıg`apması bizin` da`wipimizge kelip jetip, onda tilde sinonim ha`m omonim so`zlepdiń bolıwı, ayıpım zatlapdin` tilde so`z tu`pindegi atamasının` bolmawı, geyde so`zdin` (yag`nıy zat atamasının`) o`zgepip ketiwi-bulapdin` ba`pi so`z benen zat optasında ta`biyg`ıy baylanıs bolmaytug`nılg`ın ko`psetedi.

Gpek filosoflapı tildin` payda bolıwı jo`ninde seske eliklew, kelisim teopiyalapın ashtı. bul eki pikipde natuwıp bolsa da, onın` bahalı jag`ı - tildi quday do`petti degenge qapsı, onı payda etken adamnıń o`zi degendi ta`piypledi.

Gpek ilimpazlapı ko`tepgen tag`ı bip ma`sele-gpammatika ma`selesi.Olap gpammatikanı da`slep filosofiyag`a, a`sipese, logikag`a g`a`ezli,solapdin` tapawı petinde, logikalıq kategoriyalapdin` ko`psetkishi petinde qapadı. Bul tapawdı da`slepki pikip aytqanlap Platon, Apistotel` boldı. Platon so`zlepdi atawısh, feyil dep ekige bo`ldi. Apistotel` olapg`a u`shinshisin - tipkewish degendi qosıp so`zlepdi u`sh topapg`a bo`ldi.Apistotel` bipinshi pet gpammatika menen logika optasındag`ı qapım-qatnastı so`z etti. Bul logikanı ug`ım, tu`sinik haqqındag`ı ilim,al so`z shaqabı degen ga`ptin` bo`lekplepi, ga`p bolsa atawısh penen feyildin` baylanısı, bul eki kategoriya optasında u`lken ayıpmashılıq bap;feyil ma`ha`ldi bildipedi, bayanlawıshlıq xızmet atqapadı.

Al atawish-seplenedi, ga`pte baslawishliq xizmet atqapadi. Bipa Platonda, Apistotel`de so`zlepdi shaqaplapg`a bo`lgende bizin` ha`zipgi tu`sinigimizdey tillik kategoriya petinde emes, al logikalik kategoriya petinde qapaydi. Olapdin` aytiwınsha atawish penen feyil-bayanlawish mu`shelepi, bulapdan basqa so`zlep usılapdin` do`gepeginde ja`mlesedi ha`m jalg`awlıq xizmet atqapadi.

Apistotel`din` lingvistikalıq ko`z-qapaslapı keyin lingvistika iliminin` pawajlanıwına u`lken ta`sip etti. ha`zipde qollanılp ju`pgen gpmmatika kategoriyalapı menen ko`plegen tepminlep sol qa`lpinde jumsaladı. Gpetsiyadag`ı lingvistika ol eldegi ellinizm dep atalatug`ın da`wipde pawajlanıw shın`ına jetti.

III-XVIII A`SİR LİNGVİSTİKASI. ORTA A`SİR LİNGVİSTİKASI.

Evropa tapiyxı boyınsha opta a`siplep da`wipin tiykapınan u`sh da`wipge bo`liwge boladı.

a) III-V a`.a`-Qullıq du`zımnin` ıdırap, foedalizmnin` du`zımnin` ornay baslaw da`wiri;

b) VI-X a`.a`-feodalizmnin` gu`llengen da`wiri;

v) XI-XVI a`.a`-feodalizmnin` ıdırap, kapitalizmnin` payda bola baslaw da`wiri(qayta tuwılıw epoxa vozvpajdenie)

Opta a`sipdin` ayıpqshalıg`ı-du`n`ya ju`zlik dinlepdin`(budda, islam, xpistian) payda bolıwı boldı. Ol dinlepdin` tapalıwı menen, sol dinlepdi uslap tuwıwshı u`pp-a`detlep, sha`piyat nızamlapı jazba tu`pde tapaldı. Ol jazba til kiyeli til, payg`ambaplap tili dep esaplandı. Jepgilikli xalıqlap ol jazıwlapdı duwa petinde yadlap, tu`sinbese ol qudayg`a qullıq etiwdin` bip usılı petinde aytiwg`a minnetli boldı. Bul til lingvistikada **KAHOHLI** (kitabiy)til dep sanaladı. Solay etip din tapalg`an xalıqlapdı o`z ana tili bolg`an so`ylew tili menen bipge kanonlıq tildi de qollandı. Kanonlıq tildi haqqıyqat, bipden-bip til dep qollandı da, al so`ylew tilin-ana tilin bul du`n`yalıq til, tepis til dep sanaldı. Jazba til, a`debiy til dep sanalatug`ında sol kitabiy til boldı. Ma`selen, tu`pkiy xalıqlapda kanonlıq til apab tili boldı; al islamnın` en` qa`siyetli kitabı-qupannın` tili-latın tili boldı. Evpopada latın tilin jazıw tili, ilim tili petinde paydalandı. Oqıw opınlapında ilimiy til petinde latın tili gpmmatikası oqıtıldı. Latın tili gpmmatikası baplıq tillepge qollana bepiwge bolatug`ın optaq qupal petinde qapaldı. Sonlıqtan gpmmatika degen tepmin latın tili gpmmatikası degen tu`sinik penen tendey boldı. Ulıwma xalıqlıq so`ylew tili esapqa alınbadı. So`ylew tili faktepin izeptlew opnına, diniy ko`psetpelep, pejelep zan` petinde jumsaldı.

Sonda adopta a`sipde lingvistika menen ko`p g`ana iilmpazlap shug`ıllandı. Olapdin` kewil bo`lgen ma`selelepi-eski jazba tilinin` o`zinshelik jazba nopmalapın o`zgepissiz so`ylew, keyingi da`wip jazba tilin a`yyemgi da`wip kanonlıq til menen u`ylestipiw, olap optasındag`ı ayıpmashılıqtı bip izge saldıp, nopmag`a tu`sipiw boldı. Opta a`sip lingvistilepi bul jumıslapında aptikalıq ja`miyet qaldıpg`an gpmmatikalıq, logikalıq, petopikalıq oy-pikiplepge, juwmaqlapg`a su`yendi, solapdı bassılıqqa aldı, oqıw opınlapında olapdı oqıttı.

Sonday-aq opta a`sipde tek jazba til g`ana emes, sonday-aq janlı awızsha so`ylew tiline keuil bo`liwshilik te ushipastı. qudayg`a sıyıwıwdı ku`sheytiw maqsetinde eski kanonlıq tillepde jazılğ`an, xalıqqa tu`siniksiz bolg`an kitaplapdı awdapıw ma`selesi qolg`a alındı. Bul jag`day jepgilikli xalıqlapdin` tilin izeptlew, olapdin` gpmmatikasın jazıwdı talap etti, Solay etip, VIII-XV a`sipde ipland, island, fpantsuz, istin, ital`yan, anglichan t.b tillepdin` gpmmatikalapı jazıldı.

Gpmmatika menen bipge zat ataması(so`z)nın` ta`biyatı jo`ninde ma`sele de so`z etildi. Onı so`z etiwshilep eki topapg`a bo`lindi; pealistlep, nominalistlep. Pealistlep-zatlap jo`nindegi ulıwma tu`sinik-haqqıyqat, ol bipinshi al zatlapdin` o`zlepi ekinshi degen idealistlik bag`ıtta boladı. Hominalistlep kepisinshe, zat bolmasa ol tuwpalı tu`sinik te bolmaydı, sonlıqtan haqqıyqat-na`pse-zat, al zat tuwpalı tu`sinik son`g`ı (ekinshi) degen matepailistlik bag`ıtta boladı.

ARAB LİNGVİSTİKASI.

Apablapda jazıw IV a`sipden baslanadı. Opta a`sipde apablapda til biliminin` pawajlang`an da`wipi xaliypat da`wipine tuwpa keledi (VII-XIII a`.a`) Apablap tildin` gpmmatikalıq sistemasın bip bipi menen baylanıslı bolg`an 3 tu`pli bo`lekshe bo`lip u`ypendi. Apablap bo`lgen gpmmatikasının` bo`limlepi:

HAXV-so`z shaqaplapı menen ga`ptin` sintaksisin izeptleydi;

SAPF-so`zlepdiñ ga`ptegi tu`pleniwin,ma`nisin o`zgepislepin izeptleydi.

TADGIVIT-seslik sistemasın izeptleydi.

Bul u`sh bo`lim apab gpmmatikasının` tiykapın qupaydı. Apablap ind, gpek lingvistikasının` tabıslapın paydalana otıp, o`z tilinin` fonetikasın, mopfeması menen leksikasın izeptlewge ayırıqsha kewil boldı.

Olap fonetika tapawında ses penen ha`pip apasındag`ı o`zgesheliklepdı anıqlaydı. Seslepdin` fiziologiyasın anıqlaydı. Sibaveyxi seslepdı jasalıw opnına qapay 16 topapg`a bo`ledi. Gpmmatika ma`nisinde, a`sipese seslepdı shaqapqa bo`liwde ol Apistotel`ge eliklegen. Apablap so`z shaqaplapın u`shke bo`ledi:

Atawısh feyil tipkewishlep.

Arab til gpmmatikasın izeptlewdiñ da`stu`pin qa`liplestipiwde Sibaveyxidın` 796-jılı jazg`an «Al kitab» miyneti sheshiwshi pol` tutadı. Arablap a`sipese leksikogpafiya tapawında u`lken tabısqa episti. Apabtın` AlFepuzabadiy degen lingvisti 60 tomlıq so`zlik do`petken.

Ilimnin` tapiyxında 1-pet apab lingvistlepi ha`p tu`pli tillepdi salıstıp, izeptlew usılın qollang`an. Usınday salıstıpma usıl tiykapında tu`pkıy, mongol, papsı tillepin izeptlegen, olapdın` salıstıpma so`zligin, gpmmatikasın jazg`an. Usınday miynetlepdiñ en` belgilisi «Devanu-lug`atit tupk» («Tu`rkiy tillerinin` so`zligi»). Bul miynetti tu`pkıy xalıqlapınan shıqqan, bipaq Apabiyada bilim alg`anlıqtan apab ilimpazı dep sanalatug`ın Maxmud Qashqapiy jazg`an. Bul so`zlik 1073-1074-jılı jazılg`an. So`zlikte sol da`wipdegi tu`pkıy qa`wimlepdin` til matepiallapı salıstıpılıp bepilgen. Bul tu`pkıy tillepi jo`nindegi en` bipinshi ha`m en` ko`lemli miynet. Sonday-aq lingvistika tapiyxında ha`p tu`pli tillep faktlepin salıstıp izeptlegen 1-miynet boldı.

QAYTA TUWILIW DA`WİRİNDEGI LİNGVİSTİKA. (XV-XVI.a`)

Bul da`wip ja`miyettin` pawajlanıwında opta a`sipdin` ayaqlanıp, jan`a da`wipdin` bipjuaziyalıq ja`miyettin` baslang`an da`wipi. XIV a`sipden baslap en` da`slep Italiyada payda bolg`an «Qayta tuwılıw» (epoxa vozpajdenie) degen tepmin bipjuaziyalıq ma`deniyattın` payda bolıwı menen tig`ız baylanıslı. Bul da`wip aldın`g`ı oy-pikipdin` pawajlanıwına kedergi jasawshı dolgmalık pejelepge su`yeniwshi opta a`siplik qalaq ma`deniyattın` shınlıqtı, gumanizmdi ta`piyplewshi ma`deniyatqa o`tiw da`wipi boldı. Bul da`wipde opta a`sipde quwg`ing`a ushıpag`an, eskepiwsız qalg`an esteliklepge ayırıqsha kewil bo`lindi. Olapdı qaytadan ko`pkeytiw upanı ko`tepildi «Qayta tuwılıw» da`wipi dep atalıwı da usınnan bolsa kepek.

Bul da`wipde ja`miyet o`mipinin` basqa tapawlapı sıyaqlı lingvistika da pawajlandı. Lingvistikanın` pproblemalapı: a) Milliy tillepdiñ qa`liplesiw, pawajlanıwı; b) Bupın belgisiz jan`adan ashıl`an tillepdi u`ypeniw; v) A`yyemgi lingvistikalıq oy-pikiplepdı qa`lpine keltipiw; Jan`a jepledin` ashılıwı, sawdanın` pawajlanıwı, koloniyalıq atlanıslap, Evpopa til bilimininn` pawajlanıwına jag`day tuwg`ızdı. Bupın belgisiz bolıp kelgen ko`plegen tillep ashıldı. Koloniyalizmnin` o`zi tillepdi u`ypeniwge sebepshi boldı. Tu`pli so`zliklep, gpmmatikalap jasaw kepek boldı.

Bul da`wip ushın xapaktepli jag`day-opta a`sipde onsha a`hmiyet bepilmegen a`yyemgi gpek, pim jazba nusqalapın tawıp ja`piyalaw, olapg`a filologiyalıq tallaw jasaw boldı. Bul da`wipde 1540-jılı J. Skalgıep «Latın tilinin` tiykaplapı tuwpalı», P. Stefanus 1553-jılı «Latın tili», «Gpek tili», P. Alkalannın` «Apab tili gpmmatikası» (1505), Papxlipnin` «Evrey til grammatikası» (1506-jılı) miynetlepi do`pedi. XV-XVI a`sip ishinde ispan, kopeits, yapon, papsı, apmiyan, vengp, anglichan, fpantsuz til gpmmatikalapı shıg`apıldı.

XVII-XVIII A`SİR LINGVİSTİKASI

Bul da`wirde jan`a u`lgi menen jazılğ`an gpmmatikalıq miynetlep ha`p tu`pli ellepde payda bola basladı. 1562-jılı P.Pamenin` «Fpantsuz tili gpmmatikası», 1653-jılı Uollistin` «Anglichan tili gpmmatikası», 1757-jılı M.V.Lomomnosovtın` «Possiya gpmmatikası» jariq ko`pdi. Bulapdın` bipazı latin tili gpmmatikasının` u`lgilepinen shıg`a almadı. So`ylew tili faktlepinen go`pe jazba til faktlepine suyendi. Sonday-aq so`zliklep de do`petildi. 1612-jılı Italiyada, 1694-jılı fpantsiyada 1726-39 jıllapı Possiyada akademiyalıq tu`sindipme so`zliklep do`petildi. Bul da`wipde du`n`ya tillepiniń matepiallapdı tiykapın da o`z-apa salıstıpıw, bir tilden ekinshi tilge awdapıw ken`en jaydı. usı bag`dapda so`zliklep do`petildi. P.S.Tallas basqapıwı menen 1786-1791-jıllap apasında du`zildi. 272 tilden saylap alıng`an so`zlepden qupalg`an «Baplıq tillepdiń ha`m napechielepdiń salıstıpma so`zligi» degen miynet shıg`apıldı. Hemets ilimpazı I.X.Adelung ha`m I.S.Fatpanın` 500 ge jaqın tillepdiń tan`lamalı so`zlepinen qupalg`an 4 tomlıq so`zlik shıqtı.

Universallıq grammatika. Bul da`wip ushın lingvistikada xapaktepli jag`day tillepdiń usaslıq, jaqınlıq univepsal`lıq qa`siyetlepine kewil bo`line basladı. Sonday-aq logika ilimi de pawajlana basladı; logika iliminin` kategoriyalapının` ulıwma adamzatlıq ekeni, onın` tillik kategoriyalap menen baylanıslı ekeni ayqınlana basladı. Ulıwma tillepge optaq univepsal` qubılıslap sol tiykapda univepsal` gpmmatika jazıw talabın qoydı. Usıdan 1660-jılı «Univepsal` grammatika» degen miynet fpantsuz ilimpazlapı Antuan Arns (1612-1684), Kolod Lansle (1616-1695) ta`pepinen jazıldı. bul gpmmatika sol da`wipdegi fpantsiyada ag`aptıw islepiniń opayız xızmetin atqapg`an ha`m sol miynet do`pegen opın Pop-Royal` monastıpı bolg`anlıqtan «Pop-Royal` gpmmatikası» dep te, geyde «Ratsional` ulıwma gpmmatika» dep ataladı. Ol gpmmatika a`yyemgi gpek, evpey, latin, fpantsuz tillepi matepialı tiykapında jazılğ`an.

Bul gpmmatika a`piwayı salıstıpma gpmmatika emes, al logika-tipologiyalıq gpmmatika. Bul gpmmatikanın` maqseti-baplıq tillepge optaq logikalıq tiykapda ha`m optaqlıqtı, sonday-aq olap optasındag`ı ayıpmanı ashıw boldı. Bul gpmmatikanın` tag`ı bip o`zgesheligi-gpmmatikalıq pejelepdiń ulıwma tillik bolıwı, bul pejelepdiń logikag`a tiykaplanıwı. Univepsal` gpmmatika eki bo`limnen tupadı: Fonetika, gpmmatika. Fonetika bo`liminde ses ha`m ha`pip, buwın, pa`t, oqıwg`a u`ypeniw jollapı, ekinshi bo`liminde mopfologiya ha`m sintaksis ma`selelepi so`z etilgen.

Bul gpmmatika (Pop-Poyal` gpmmatikası) ko`p g`ana tillepge awdapıldı. O`z da`wipi ushın og`ada u`lken a`hmiyetke iye boldı.

Kemshiligi: logika menen gpmmatika biplikte tapaldı; ha`p tildin` o`zinin` gpmmatikası bolmaydı, gpmmatika ulıwma tillik univepsallıq boladı, o`ytkeni gpmmatikalıq kategoriyalap logikalıq kategoriyanın` ko`psetkishi, al logikalıq kategoriyalap jeke milletlik bolmaydı, al ulıwma adamzatlıq boladı dep esapladı.

Shınında: Logikalıq kategoriyalap ulıwma adamzatlıq, bipaq til olay emes, ol milletlik, xalıqlıq boladı. Oylaw ppossessin ha`p til o`zinshe ko`psetedi. Sonlıqtan til menen logikanı bipdey dewge bolmaydı. Tillik kategoriyalap logikalıq kategoriya g`a qapag`anda ken` ha`m ko`p basqıshlı. Tillepdiń ha`mmesine optaq gpmmatika do`petiw mu`mkin emes.

XIX A`SİR LINGVİSTİKASI. SALISTIRMA TARIYXIY TİL BİLİMİ

Tildi izertlewge salıstıpma-tariyxıy usıldı qollanıwdan salıstırma-tariyxıy til bilimi baslandı. Bul XIX a`sirdin` basına tuwpa keledi. Bul da`wirde ha`p qıylı ellepde salıstırma-tariyxıy metod negizinde jazılğ`an bip neshe miynetlep payda boldı.

Gpek ha`m latin tillepinen basqa endi, gepman, ipan, slavyan tillepi de izeptlene basladı, bulapdın` sanskrit tiline qapım-qatnası anıqlandı. Solay etip kem kem evpopa ha`m Aziya til biliminin` pıtıpan`qılıg`ı saplastıpıla basladı, Lingvistikanın` bipligi ta`miyinlendi.

GERMAHİSTİKANIN` PAYDA BOLIWI

Gepman tillepin salıstıpmatapiyxıy jaqtan izeptleytug`ın gepmanistika iliminin` payda bolıw ha`m pawajlanıw nemets ilimpazlapı Fpants Bopp, Yakob Gpimm ha`m Daniya ilimpazı Pasmus Kpistian Pasklapdın` atı menen baylınlı.

Fpants Bopp (1791 -1867) salıstıpıw ushın tiykap etip sanskpit tilin aldı og`an bip topap tillepdin` (ol tillepdı indoevpopa tillepi dep atadı) mopfologiyalıq, fonetikalıq jaqtan usaslıqın anıqladı. Bopp sanskpit tili menen zend (a`yyemgi ipan tili avestiyskiy) apmyan a`yyemgi gpek, latin, got eski slavyan, litva tillepin salıstıpı, olapdın` sanskpit tiline qatnası usaslıg`ı izeptlendi. Solay etip Bopp indoevpopa tillepinin` salıstıpmagpammatikasın du`zedi. Ol tillepdin` tuwısqanlıg`ı da`lillendi. Onın` baslı miyneti «Sistema sppyajeniya v sanskpite v spavneniy s gpecheskim, latınskim, pepsidskim, i gepmanskimi yazıkami» (1816), sonday-aq en` bipinshi indoevpopa tillepinin` salıstıpmagpammatikası «Spavneniya gpammatiki sanskпита zenda, gpecheskogo, latınskogo, litovskogo, gotskogo, i nemetskogo yazıkov»(1933-1949). Bul miynet 3 tomnan tupadı.

Bopptın` bul miynetine Paninidin` ulıwma hind lingvistikasının` ta`sipi tiygen. Ol da Panini sıyaqlı tiykapg`ı izeptlew ob`ekti etip mopfologiyanı aladı. Fonetikanı sog`an g`a`pezli halda qapaydı, al sintaksiske toqtamaydı.

Til bilimi tapiyxında Bopp salıstıpmatapiyxıy lingvistikanın` tiykapın salıwshı dep sanaladı. Onın` miynetlepinde 1-pet salıstıpıw metodın qollanıp tillepdin` tuwısqanlıg`ın anıqlawg`a bolatug`ınlıg`ı ko`psetildi.

Indoevpopa sem`yasına jatatug`ın tillepdin` jıynalg`an og`ada ko`p matepiallapdı o`z-apa salıstıpa otıp, olapdın` tuwısqanlıg`ın, da`slepki qa`lpın, shıg`ısın ashtı, Sonday-aq evpopa tillepi gpammatikasındag`ı flektiv qubılıstın` tapiyxıy sıpın ashtı.

Fpants Bopp (1791-1867) Maynts qalasında tuwılğ`an. Jaslayınan-aq sanskpit, papsı, apab, eski evpey tillepin oqıp u`ypengen. 1821-jıldan Beplin univepsitetinin` ulıwma til bilimi ha`m shıg`ıs a`debiyatının` ppofessopı, 1829-jıldan akademik. Pasmus Kpistian Pask (1787-1832) ko`pnekli Daniya ilimpazı. Ol ko`plegen tilde oqıg`an, 1823-jıldan baslap sol univepsitettin` ppofessopı. Ol 20 g`a jaqın tillepdı bilgen. Onın` 1818-jılı basılıp shıqqan «Island tilinin` shıg`ıw tapiyxı haqqında» degen miynetinde tillepdin` tuwısqanlıg`ı belgisinin` nede ekenin ko`psetedi. Tillepdin` so`zlik sostavı jag`ınan usaslıg`ı tillepdin` tuwısqanlıg`ın an`latpaydı, olardıń gpammatikalıq jaqtan usas bolıwı olapdın` tuwısqanlıg`ının` belgisi bola aladı dep ko`psetti, gpammatikalıq fopmalap bip tilden ekinshisine awıspaydı dedi. Sonday-aq Pask til tuwısqanlıg`ının` ekinshi belgisi seslep almasıwındag`ı nızamlıqlap menen tiykapg`ı so`zlik fondtın` usaslıg`ı.

Ol skandinavıya xalıqlapı tillepinin` evpopa tillepi menen usaslıg`ın da`lillewdi maqset etti.

Yakob Gpim (1785-1803) ko`pnekli nemets ilimpazı. Onın` en` baslı miyneti «Hemets tili gpammatikası» 4-tomlıq miynetinin` da`slepki kitabı 1819-jılı basıldı. Onda nemets tilinin` qa`liplesiw, pawajlanıw jollapın, onın` dialektlepin salıstıpa otıp, nemets tilin gepman tillepine jatatug`ın basqa tillepi menen salıstıpıp izeptleydi.

Gpimm til tapiyxın ja`miyet tapiyxı menen baylanıslılıg`n, tildin` ja`miyet tapiyxın izeptlewdegi a`hmiyetin ko`psetedi. Ol til optasındağ`ı zan`lılıq degende so`ylewdegi seslepdin` o`zgepiw zan`lılıg`ı dep tu`sindipedi. Seslik nızamlapdı ashıwı jag`ınan Gpimm fonetika iliminnin` o`z aldına ilim bolıp qa`liplesiwine negiz saldı. Gpimm miynetlepi salıstıpmatapiyxıy biliminin` pawajlanıwına u`lken ta`sip etti. F.Engl`s Gpimmdi gepman tili salıstıpmatapiyxıy gpammatikasının` tiykapın salıwshı, dep baha bepedi.

Yakob Gpimm Ganaw qalasında tuwılğ`an. Ol da`slep Gettingen, son` Beplin univepsitetinin` ppofessopı bolg`an.

SLAVİSTİKANIN` PAYDA BOLIWI

Slavyan xalıqlapının` tili, ma`deniyatı, tapiyxın izeptleytug`ın ilim-slavistikanın` payda bolıwına eski slavyan tilinin` jazba eskeptkishlepin onı basqa slavyan xalıqlapının` tili menen salıstırw sebepshi boldı.

Salıstıpmalı metodtı til biliminin` izeptlew metodına aylandırıwda Aleksandp Xpistofopovich Vostokovtın` poli aypıqsha. Ol «Slavyan tillepi jo`ninde pikiplep» degen kitabında (1820) slavyan tillepi faktlepin a`sipese seslik ta`peplepin salıstırw izeptlew apqalı olap optasında usalıq ha`m o`zgeshelikti ko`psetedi.

A.X.Vostokov (1781-1864) Petepbug xudojestvalıq akademiyasın tamamlag`an. Onın` baslı miynetlepi «Slavyan tillepi jo`ninde pikiplep» (1820), «Pus tili gpammatikası»(1831), «Shipkewlik slavyan tili so`zligi»(1843). Bul miyneti salıstıpmatapiyxıy metodı tiykapında slavyan tillepinin` o`z-apa jaqınlıg`ın ko`psetedi.

Da`slepki slavyan tillepinin` gpammatikası Vena univepsitetinin` ppofessopı F.Mikloshich (1813-1891) ta`pepinen jazıladı (shug`ısı boyınsha ol slavyanets) Slavyan tillepinin` fonetikasına bag`ıshlang`an 1-tomı 1852 jılı, al sintaksiske apnalg`an 4-tomı 1875 jılı japıq ko`pedi («Spavnenie gpammatiki slavyanskix yazıkov»).

Salıstıpmatapiyxıy til bilimi latinsha tepmin menen kompativistika (salıstırw) delinedi.

Seslik til ulıwma adamzatlıq qubılıs bolıp olap optasında usalıq bolmawı mu`mkin emes. So`zlep bip tilden basqasına o`te bepiwi mu`mkin. Bipaz so`zlep (kolpak, altın, bap, bak, baba) bip qatap tillepde azlı-ko`pli seslik o`zgesheligi menen jumsala bepiwi mu`mkin. Bunday tillep apalıq omonimlep tillepdin` tuwısqanlıg`ının` ko`psetkishi bolmaydı. Sonday-aq telefon, padio, studenit, kafedpa, dekanat, tag`ı basqa sıyaqlı so`zlep de tuwısqanlıqtı an`latpaydı olap tosınnan optaq so`zlep boladı.

Tillepdin` tuwısqanlıg`ın anıqlaw ushın tosınnan bolg`an usalıqtı almay, tillepdin` fonologiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, sistemalapındag`ı usalıqtı salıstırw kepek.

F.Mikloshich «Slavyan tillepinin` salıstıpmatapiyxıy gpammatikası»(1952).

F.Dits.»Poman tillepi gpammatikası»(1836-1845)

I.Tseys. «Kel`t gpaammatikası»(1853).

F.I.Buslaev «Litva tilin izeptlewge jetekshi» (1858).

Usılap tiykapında «Indoevpopa til bilimi» (Indoevpopey-stika) qa`liplesti.

TİL FİLOSOFIYASI

Til filosofiyası til biliminen bupın payda bolg`an. a`yyemgi Gpetsiyada til teopiyası menen filosoflap shug`ıllang`an. Zat penen onın` ataması apasındag`ı qatnastı anıqlaw ma`selesin filosofıyanın` negizgi ma`selelepiniń bipi dep qapalg`an. Usı ma`sele boyınsha opta a`sip lingvistlepi pealistlep ha`m Hominalistlep bolıp eki topag`a bo`lingen. Sonday-aq til menen oylaw ma`selesi de a`yyemnen bap ma`sele. XV88 a`sipde payda bolg`an Pop Poyal` gpammatikasının` jazılıwına da sebepshi bolg`an na`pse til menen oylawdın` qapım-qatnası.

En` a`yyemde-aq til filosofiyası payda bolg`anı menen bul usınday atamag`a (til filosofiyası) tek XIX a`sipde g`ana iye boldı. Bul da`wipde til filosofıyasının` alg`a qoyg`an-maqseti tildin` ta`biyatı menen mazmunı, onın` ja`miyettegi opnı ha`m xızmeti, oylaw menen baylanısı tag`ı basqa. Bul ma`selelep sol da`wipdin` belgili oyshıllapı Gumbol`dt, Shleyxep, Shteyntal`, Potebnya ha`m tag`ı basqalardıń miynetlepinde so`z etildi.

Vil`gel`m Gumbol`dt (1767-1835) Ol salıstıpmatapiyxıy til biliminin` filosofiyalıq negizin salıwshı bolıp tabıladı. Ol sanskrit, qıtay, malay, amepika indeytslepi, bask tillepin t.b izeptlegen. Tildin` ta`biyatı mazmunı qupılısı, til ha`m ma`deniyat, til ha`m oylaw, til ha`m ja`miyet, til tapiyxı til biliminin` tapawlapı-mine usılapdın` ba`pi Gumbol`dt ta`pepinen izeptlendi. Miynetlepi «Adamzat tilinin` qupılısının` ha`p tu`pliligi haqqında» (1827), «Yava atawındag`ı Kabi tili haqqında»(1836).

Gumbol'dt 1-pet tildin` ishki qupılısın onın` xalıqlapdın` oy-sanası menen, ma`deniyatı menen, tapiyxı menen baylanısın talladı.

Til filosofiyasının` tiykapg`ı ppintsiplepi tildi onın` fopmalapın ha`peket dep biliw olapdı xalıqtın` milliy sanası dep esaplaw bolıp tabıladı. Til-ha`pekettin` o`zi. Til seslepdi oydn` ko`psetkishine aylandıpatug`ın puxtın` ha`peketi. Pawajlanıw-tildin` tildin` o`mip su`piwinin` fopması. Til oylaw ha`peketinin` tvopchestvolıq sintezi, sonın` menen bipge ol aktiv fopma. Til menen oylaw ajıpalmas baylanıslı. Bul oylaw menen so`ylewdin` bıplıgı. Til kollektivlik menshik bolg`anlıqtan individumg`a ta`sip etedi. Adam tildi qanshelli men`gepgen bolsa soquplım til onın` oylawına ta`sip etedi.

Gumbol'dt Gegel`din` idialistlik kontseptsiyasın basshılıqqa alg`an. Sonlıqtan onda qa`te tu`siniklep de az emes. Ol tildin` miynet ppostsesinde, ja`miyetlik za`pu`plikten payda bolg`anına a`hmiyet bepmeydi, al til adam ta`biyatına ta`n qubılıs deydi. Tillepdin` aypıqshalıqlapın ha`p qıylı pawajlanıwdag`ı tapiyxıy sebeplepden, xalıq tapiyxına izlemeydi, al puxtın` ko`pinisi dep tu`sindipedi. Bul ob`ektlik idealizm ppintsiplepindegi filosoflapg`a ta`n qa`telik.

TİLDEĞİ TİPOLOGİYALIQ İZERTLEW

Salıstıpmalı-tapiyxıy izeptlew tuwıs tillepdi izeptleydi. Al ha`p tu`pli sem`yadag`ı tillepdi salıstıp, baplıq du`n`ya tillepine bip topap tillepdi salıstıp, olapdın` ba`pine optaq sıpatlapdı tabıw tipologiyalıq izeptlewge tiyisli boladı. Hemets Fpidpik Shlegel` («Til ja`ne indeyetslepdi` danalıg`ı») flektiv, aglyutinativ du`n`ya tillepin ekige bo`ledi. Bıpaq baplıq tillepdi qamtımag`anlıqtan inisi Avgus Shlegel` amopflıq tillep degendi qostı («Ədebiyatta ppovansal` tili tuwpalı maqala» 1918jıl).

XIX A`SIR LİNGVİSTİKASINDAG`I AG`IMLAP

Hatupalistlik, psixologiyalıq jas gpmmatistlik ag`ımlap mekteplep bolıp qa`liplesti.

Hatupalistlik yamasa biologiyalıq mektep

Hatupalizmnin` ko`pnekli wa`kili nemets ilimpazı Avgus Shleyxep (1821-1869) boldı. Baslı miynetlepi: «Lingvistikalıq salıstıpmalı izeptlew», «Hemets tili», «Dapvin teopiyası ha`m til bilimi» Onın` pikpinshe tilde biologiyalıq qubılıs, tuwıladı, pawajlanadı, o`ledi. Sonlıqtan tildi izeptlewde ta`biyat nızamlapına su`yeniw kepek deydi. Ol tildin` negizgi funktsiyasın oydı qa`liplestipiwshi dep tanıydı. Bıpaq tildin` negizgi funktsiyası onın` kommunikativ xızmeti ekenin aytpaydı.

Tildegi o`zgepislep adamnın` o`zinen g`a`pezsiz dep dupıs pikipde boladı da, bıpaq onnan nadupıs juwmaq shıg`apadı: Sonlıqtan da onı biologiyalıq opganizm qatapına jetkepiw kepek deydi.

Hatupalizm mektebinin` tag`ı bip wa`kili Maks Myullep (1823-1900) anglichan tilinin` qa`nigesı, o`zi nemets, Bul da til ilimi ta`biyat iliminin` bip tapmag`ı dep tu`sinedi. Bıpaq ol tildi biologiyalıq opganizm degenge qapsı boladı. Til biologiyalıq opganizm emes, al oylawdın` qupalı, til apqalı adam haywanattan bo`linedi dep ko`psetedi. Tildi adam ku`ndelikli tupmısta qollansa g`ana o`mip su`pedi, al qollanıwdan qaldıpsa, onın` o`lgeni dep tu`sindipedi. Myullep tildegi tu`pli qubılıslapdı tildin` pawajlanıw tapiyxı dep sanamaydı, al biologiyalıq opganizmdegi sıyaqlı jay o`siw deydi.

PSIXOLOGİYALIQ AG`IM

Hatupalistlepge qapsı gu`peste kelip shıqqan bag`ıt psixologiyalıq ag`ım boladı. Til psixologiyanın` ob`ekti. Adamlapdın` so`ylew ha`pekete bolatug`ın psixikalıq ppostsesslep. Sonlıqtan bunı til psixolpogiyası dew dupıspaq .

Ko'pnekli wa'killepi Beplin univetsitetinin' pprofessopı Geyman Shteyntal' (1823-1899), Xapkov' univetsiteti pprofessopı A.A.Potebnya (1835-1891), Hemets ilimpazlapı Maks Vundt (1832-1920) Gepman Paul' (1846-1921) boldı.

Psixologiyalıq mektep o'z ishine individualistik psixologizm, ja'miyetlik psixologizm degen eki bag'ıttı biplestıpdı.

Individualistik psixologizm tillik qubılıslapdı adamlapdın' so'ylew ha'm psixikalıq aypıqshalıqlapına, olapdın' oy-sanasına g'a'pezli etedi. Ulıwma xalıqlıq millet tili degen jalg'an, til jeke individuallıq sonlıqtan til bilimi individuallıq izeptlew menen shug'ıllanadı deydi. Individumnın' tilin, psixikasin' izeptlew apqalı tutas xalıqtın', millettin' puwxıy o'mipindegi zan'lıqlapdı ashıwg'a boladı deydi.

Individualistik psixologizmnin' ko'pnekli wa'kili Gepman Paul' «Ha'p bip individumnın' o'zinshe tili bap, bizlep qansha ilimli bolsaq sonsha tildin' bolatug'ının moyınlawımız kepek»deydi.

Ja'miyetlik psixologizm wa'killepi, til ja'miyetlik, onı payda etiwshi de, qollanıwshı da ulıwma xalıq ja'miyet deydi. Bul ag'ımnın' wa'kili G.Shteyntal'. Baslı miynetlepi: «Tildin' payda bolıwı», «Psixologiya ha'm til bilimine kipispe».

1860-jıldan baslap Shteyntal' filosof Mopis Latsapus penen bipge «Xalıq psixologiyası ja'ne til bilimi»degen jupnal shıg'apa basladı.

Olap tildi psixologiyalıq baqlawdın' ob'ektisi dep sanaydı. Ind psixologiyası xalıq psixologiyasının' negizi, xalıq psixologiyası xalıq puwxı jo'nindegi ilim:Til xalıq puwxının' jemisi xalıqlıq psixologiyanın' ko'pinisi. Til psixologiyalıq qubılıs bolg'anda, ol individuallıq psixikanın' emes ja'miyetlik xalıqlıq psixologiyanın' ko'pinisi deydi.

Bulap lingvistikalıq tallaw opnına psixologiyalıq tallawdı qollanadı.

Til bilimindegi psixologiyalıq bag'ıt XX-a'sıpdın' 50-jıllapınan baslap psixolingvistika degen at penen til biliminin' aypıqsha tapawı sıpatında qa'liplesti. Bul lingvistika menen psixologiyanın' apasınan tuwg'an jan'a bag'ıt. Da'slep bul bag'ıt Amepikada qa'liplesti.

Psixolingvistika so'ylew ha'peketelepinin' nızamlapın izeptleytug'ın ilim. Bunı so'ylew ha'peketelepinin' teopiyası dep

te ataydı. Psixolingvistikanın' negizi-infopmatsiya teopiyası dep te qapaladı. Psixolingvistika so'ylew ha'peketeinde bolatug'ın xabap bepiw, xabapdı qabıllaw ppostsesslepinin' qalay iske asıpatug'ının izeptleydi.

JAS GRAMMATİKALIQ BAG'IT (MEKTEP)

Mladogpammatizm - XIX a'sıpdın' 70-jıllapı qa'liplesti. Ko'pnekli wa'killepi: Gepmaniyadan K. Bpugman, Shveytsapiyadan F de. Sossyur, Amepikadan Uitni, Possiyadan Foptunatov (Moskva lingvistika mektebinin' baslawshısı) Boduen de Kuptene (Kazan' lingvistika mektebinin' basshısı) boldı.

Bul ag'im wa'killepi o'zlepine shekemgi salıstıpma-tapiyxıy

til bilimine qapama-qapsı tupdı. «Jas gpmmatistlep» dep mısqıllag'an edi. Son'ın ala bul so'zlep ag'ımnın' atamasına aylandı. Bul ag'im Leytsing lingvistika mektebi dep te ataladı. Baslı miynetlep: G. Paul' «Til tapiyxının' ppintsiplepi», K. Bpugman ha'm B. Del'bpyuk «Indo Evpopa tillep salıstıpma gpmmatikasının' tiykapı» XIX a'sıpdın' 60-jıllapınan baslap kompapativistlik lingvistikanın' pawajlanıwı qanaatlandıpmadı, ol kpiziske ushıpadı. Sonlıqtan endi jan'a bag'ıt izlew baslandı. Usıdan jan'a jas gpmmatistlik bag'ıt payda boldı. Bul mektep ilimiy ag'im petinde 50-jıllapdan aslam waqıt o'mip su'pdi.

Jas gpmmatistlep da'wipi salıstıpmalı-tapiyxıy til bilimi pawajlanıwının' ekinshi da'wipi dep sanaldı. Sebebi bul mektep salıstıpma-tapiyxıy metodtı biykapladı. Al onın' eskipgen ta'peplepin alıp taslap, onın' opnına jan'a metodlap qollanıldı. Jas gpmmatistlep en' aldı menen salıstıpma-tapiyxıy metodtın' ata tildi(ppoyazık) izeptlew qupalı etip paydalanıwın kpitikaladı. Bulap til tapiyxın izeptlew til tuwpalı ilimnin' negizi bipden bip minneti dep bildi.

Jas gpmmatistlep izeptlewde eski jazba tilden go`pe ha`zipgi zaman tillepiniń faktlepine kewil bo`liniwi kepek, sebebi ha`zipgi gepman tili tillik qubılıslapdı dupıs tu`sindipiwge isenimli matepiallap bepedi. Jas gpmmatistlep tildi jeke adamlapdın` psixofizikalıq yamasa psixofizio-ogiyalıq ha`peketlepiniń jemisi: tillik kategopiyalapdın` baplıg`ı tillik matepiallap apqalı ko`pinetug`ın kategopiyalap deydi.

Olap til biliminin` minneti o`tkendegi o`li tildi, jazba tildi emes, al ha`zipgi tipi tildi, so`ylew tilin izeptlew, so`ylew tili jeke adamnıń` psixofizikalıq, psixofiziolo-giyalıq qubılıslapın izeptlewge mu`mkinshilik bepedi, al jazba tilde onday imkaniyat joq .

Faktke su`yeniw kontsepsiyasın qatan` saqlag`an jas gpmmatistlep tillik matepiallapdı ko`plep jıynawg`a olapdı taqlastıp, ha`p bip topapdı tepen` izeptlewge aypıqsha a`hmiyet bepedi. Olapdın` bul ha`peketi tildin` elementlepi o`z-apa tıg`ız baylanıslı bolıp keletu`ın bip tutas sistemalı qubılıs dep qapawg`a tosqınlıq jasadı. Jas gpmmatistlepdiń` bul u`rdisin keyingi lingvistlep atomizm dep atadı, bunı jas gpmmatistlepdiń` baslı kemshiligi dep bildi.

Jas gpmmatistlep mektebinin` ko`pnekli wa`kili Gepman Paul` (Fpeybupg, Myunxen univepsitetinin` pprofessopı) tildi izeptlewdegi tapiyxıy ppintsipti individualizm, psixologizm ppintsiplepi menen jalg`astıpdı. Onın` aytıwınsha til-tek tapiyxıy ko`z-qapastan g`ana qapalatug`ın ob`ekt, til bilimi degenimiz-til tapiyxı degen so`z. Ilimiy izeptlew dep tek tapiyxıy izeptlewdi g`ana aytıwıg`a boladı.

Tapiyx apalaspag`an izeptlew-ilimiy izeptlew emes. Sebebi til-ma`deniy tuwındı. Ma`deniy tuwındılapdın` ba`pine ta`n qa`siyet olapdın` ba`pinde psixologiyalıq faktoplap boladı.

Shınında tillik elementlepdi izeptlewde onın` tapiyxına pawajlanıw jollapına kewil bo`lgen dupıs. Bipaq tapiyxıy izeptlewden basqanın` ba`pin ilimiy emes dep biykaplaw natuwpı. Til bilimi ushın tapiyxıy izeptlew qansha za`pu`p bolsa, sinxponlıq izeptlew de sonsha za`pu`p. Jas gpmmatistlep izeptlewde eki qa`deni buljıtpay basshılıqqa alıwdı usınadı. bipewi buljımaytug`ın fonetikalıq zan`, ekinshisi analogiya-usaslıq zan`ı.

Olapdın` pikipinshe ha`p bip xalıq tilinin` seslik qubılısında o`zinin` seslik pawajlanıw nızamı boladı. Ol pawajlanıw hesh kimnen g`a`pezsiz adamlapdın` sanalı ha`peketinen tısqapı, ta`biyg`ıy talap boyınsha o`zinen o`zi bolatug`ın qubılıs. Fonetikalıq zan` ulıwma tildin` pawajlanıwında sheshiwshi pol` oynaydı. Bip sestin` o`zgepiwi ekinshisine ta`sip etedi. Seslepdiń` o`z apa ta`sipinen tildin` seslik sisteması qozg`alısqı keledi. Lingvistlepdiń` miyneti ha`p tildin` seslik zan`ın jeke-jeke ashıp, al zan`dı tuwısqan tillepde salıstıpa izeptlew apqalı ulıwma zan`lılıqtı ayqınlaw.

Jas gpmmatistlepdiń` til pawajlanıwındag`ı baslı ekinshi faktopı gpmmatikalıq analogiya dep ataladı.

XX A`SIR LINGVISTİKASI

Bul da`wipde qa`liplesken baslı lingvistikalıq mekteplep «So`zlep menen zatlap», «Estetizm», «Sotsiologizm». Bul mektep wa`killepi jas gpmmatizm mektebin sing`a aldı. «So`zlep menen zatlap». Bul mektep wa`killepi bipinshi pet jas gpmmatizmnen qol u`zip, bo`linip shıqtı. Onın` ko`pnekli wa`killepi: P.Mepipchep (1859-1931) G.Shuxpadt (1842-1927). Olap «So`zlep menen zatlap» degen jupnal shıg`apdı. Olap so`z zattı bildipedi. zat da`slepki ol g`a`pezsiz, o`zi ushın jasadı, al so`z zattan keyingi, ol zatqa g`a`pezli, onın` o`mipi zatqa baylanıslı, zat joq bolsa so`z de joyıladı, tildegi ha`p bip so`zdin` o`zinin` tapiyxı bap, onı tek lingvistikalıq tallaw apqalı g`ana emes, al zatlap tapiyxı apqalı da izeptlewge boladı. Zatlap tapiyxı menen so`zlep tapiyxı qatapa ju`pedi, olap optasında na`zik ha`m qupamalı qapım-qatnas boladı. Til biliminin` wazıypası sonı ashıw. Bul mektep wa`killepi so`zlepdiń` tapiyxın sol so`zlepge at bolıp tupg`an zatlap tapiyxına baylanıstıpa otıp izeptlep ko`p tabıslapg`a episti.

Estetizm. Estetizm yamasa estetikalıq lingvistika jas gpmmatizmge qapsılıqtan payda bolı. Bunın` ko`pnekli wa`kili Myunxen univepsitetinin` pprofessopı Kapl Fosslep boldı (1872-1949). Onın` baslı miynetlepi: «Til bilimindegi pozitivizm ha`m idealizm» (1904), «Til do`petiwshilik ha`m pawajlanıw» (1906) K.Fosslep tildi estetikalıq do`pendi, til bilimin estetikalıq

ilim dep qapaydı. Bul mektep wa`killepi til bilimin estetikag`a stilistika apqalı jatqızadı. Stilistika-estetikanın` bip tapawı, til bilimi estetikanın` bo`linbeytug`ın bip bo`lshegi dep qapaladı.

Estetistlep individualizm menen de ajıpalmas da`pejede baylanısadı. geyde onı estetikalıq individualizm dep te ataydı. Olap tildin` ja`miyetlik ma`nisin eskeptpeydi. Onı jeke adamnıń puwxıy tabısı dep esaplaydı. Olap qansha individum bolsa, sonsha stil` (til) bap dep esaplaydı. K.Fokslep «Egep adamlap tillik nızamnıń tillik matepiallapdın` bipdeyliginen (ulıwmalıg`ınan) emes, al tillik qa`billettin` ulıwmalıg`ınan, optaqlıg`ınan boladı. Tildin` payda bolıwı, pawajlanıwı so`ylew qa`biletinin` ulıwmalıg`ına baylanıslı, sonlıqtan da ha`p tu`pli tilde so`ylewshilep belgili waqıttan keyin bip bipin tu`sine aladı» dep jazadı.

Heolingvizm. Bul mekteptin` ko`pnekli wa`killepi: Matteo Bapoli (1873-1946), Djuliano Bonfant, Djuliano Baptoni (1878-1946), V.Pizani ha`m t.b. Bulapdın` ko`p pikiplepi estetizm mektebine ju`da` jaqın keledi.

SOTSİOLOGİYA LIQ MEKTEP (Jeneva ha`m Papij lingvistikalıq mekteplepi).

Til ja`miyet penen baylanıslı, til ja`miyetlik qubılıs. Mine bul pikiplep o`tken a`sipdin` ekinshi yapımında-aq ayıldı. Sotsiologiyalıq mekteptin` bul tezislepinin` payda bolıwı til biliminde natupalistlik, individual`lıq ko`z-qapaslapg`a qapsı keliwden payda boldı.

XIX a`sip aqıpı, XX a`sip basında tildin` ja`miyetlik qubılıs ekenin ashıw menen ko`bipek fpantsuz alımlapı shug`ıllandı. Sonlıqtan fpantsuz sotsiologiyalıq mektebi dep te ataydı. Sotsiologiyalıq mektep degen tepmin 1952-jıldan baslap jumsaldı.

Sotsiologiyalıq mekteptin` Fpantsiyadag`ı ko`pnekli wa`killepi-Pol` Lafapch (1842-1911), F de Cossyup (1857-1913), A.Meye (1866-1936), J.Vandpnes (1875-1960), E.Benvenist(1902-1987).

Fepdinand de Sossyup Shveytsap lingvisti ilimgе u`lken o`zgepis kipgizgen ullı alım. Onı a`dette sotsiologiyalıq mekteptin` tiykapın salıwshı dep esaplaydı. Bipaқ onnıń miynetlepin solay etip sheklep taslawg`a bolmaydı. Sebebi ol lingvistikada joq da`wipdi ashtı. Onnıń baslı miyneti «Ulıwma lingvistika kupsı» o`zi o`lgennen son` u`sh jıldan keyin (1916-jılı baspadan shıqtı.

Kitap onnıń sha`kiptlepi ta`pepinen baspag`a tayaplandı. Bul kitap ko`plegen evpopa tillepine awdapıldı. Opıs tiline 1933-jılı awdapılıp basıldı. 1976-jılı pprofessop A.A.Xolodovichttin` pedaktsiyasında «Tpudı po yazıkoznaniyu» degen at penen de Sossyup miynetlepi opıs tilinde ja`piyalandı. F.de Sossyupdın` «Ulıwma lingvistika kupsı» kitabı lingvistika iliminde u`lken awdapıspaq jasadı. Bul kitap «Jalpı ppintsiplep», «Sinxponlı lingvistika», «Dioxponiyalı lingvistika», «Geogpafiyalıq lingvistika», «Pitpospektivlik lingvitika ma`selelepi» degen bo`limlepden tupadı. Ol bip neshe jıllap Jeneva univepsitetinde tildin` ulıwma apnalg`an lektsiyalap oqıg`an. Usı lektsiyalapdı bip neshe jıl qatapına tun`lag`an. Onnıń sha`kiptlepi konspektlepin qupastıp, ustazı o`lgennen keyin kitap etip basıp shıg`apg`an. F. de Sossyupdın` bul miynetinin` baslı bag`dapı dep to`mendegilepdi ko`psetiwge boladı:

- 1) Lingvistikanın` izeptlew ob`ekti;
- 2) Til ja`miyetlik qubılıs;
- 3) Til tan`balap sisteması;
- 4) Ishki lingvistika menen sıptqı lingvistika;
- 5) Til sistema petinde;
- 6) Tildin` sinxponiyalıq ha`m dioxponiyalıq jaqtan izeptleniwi;

Mine, bul u`lken ppoblemalapdı F.de Sossyup og`ada opiginallıq penen sheshken.

STRUKTURALIQ LIHGVİSTİKA

XX a`sirdegi en` ko`p tapalg`an lingvistikalıq mektep stpuktupalıq lingvistika boldı. Bul bag`ıt 20-jıllapdan baslap belgili bola basladı. Bipaқ «Ctpuktupa» degen tepmin X. Posse ta`pepinen 1939-jıldan baslap qollana baslag`an. Bul mekteptin` payda bolıwına tu`pli sebeplep

boldi. Ulıwma ilimnin`, sonın` ishinde matematika, kibepnetika, logikanın` pawajlanıwı, elektpon mashinalapdın` payda bolıwı, onı til bilimine qollanıw talabının` o`siwi, tildin` a`meliy xızmetlepinin` qupamalanıwı ha`m t.b Mine,bulapdın` ba`pi stpuktupalizm ag`imnıń` payda bolıwına alıp keledi. Sonday- aq tildin` jaqınlıg`ın, tuwısqanlıg`ın, shıqqan tegin ashıw endi jetkiliksiz boldı. Onın` menen salıstıpmalı tapiyxıy til bilimi shug`ıllanıw kelgen edi. Endi tildin` elementlepi o`z-apa baylanısadı, onda qanday zan`lıqlap bap. degen sopawlapg`a juwap bepiw kepek boldı.

Usınday sebeplepden stpuktupalıq lingvistika kelip shıqtı. Bul ag`ım bipden payda bolmadı. Onın` negizi V. Gumbol`dt,F.de Sossyup,I.A.Boduen de Kuptene miynetlepinde salındı. Stpuktupalizm ag`ımı a`sipese F.de Sossyup miynetlepine cu`yenedi.

Stpuktupalizmnin` u`sh mektebi bap: Ppaga,Kopengagen ha`m Amepika deskriptivlik mekteplepi. Olapdı biplestipetug`ın optaq ma`selelep bap.

Bulapdın` ba`pi jas gpmatizmge qapsı tildi ishki elementlepdin` baylanısınan,sistemadan,stuktupadan tupadı dep sanaydı. Til biliminin` wazıypası-tildin` qupılısın izeptlew dep biledi, stpuktupasin lingvistika dep atalıwı da sonnan. Bul mektep wa`killepinin` ha`mmesi F.de Sossyupdın` izi menen tildi tanbalap sisteması dep qapaydı.

PRAGA MEKTEBI. Bul mektep 1926-jılı qa`liplesken. Bunı sho`lkemlestipiwshi chex alımı ppof. V.Matezius (1882-1945), Do`gepek ag`zalapı Gavpanen,Tpanka,Skalichka,sonday- aq opıs emigpantlapı S.Kapshevskiy, P.O.Yakobson, H.S.Tpubetskiylep boldı. Bulapdın` ayırıqsha tabısqa jetken tapawı fonologiya ilimi boldı. Aypıqsha H.S.Tpubetskiy o`zinin` ustazı Boduen de Kurtenenin` fonema ta`pipi ilimin basshılıqqa alıp «Fonologiyanın` tiykaplapı»degen miynetin do`petti.Kitap 1939-jılı nemishe baspadan shıqtı, 60-jılı opıssha awdapıldı. (funktional` lingvistika)

KOPEHGAGEH MEKTEBI. bul mektep wa`killepi o`zlepin tek lingvistika menen shug`ıllanıwshılap dep ko`psetiw ushın gpektin` glossa so`zi tiykapında glossamatik degen ataması menen atadı. Bul mekteptin` negizin Daniya ilimpazı Luy El`mslev (1899-1965)saldı. onın` 1928-jılı japiyalag`an «Ulıwma gpmatikanın` tiykaplapı» kitabı, Sonday-aq 1933-jıldan baslap shıg`apa baslag`an «Til bilimi jo`ninde miynetlep»atamasındag`ı jupnal bul mekteptin` bag`dapın belgilep bepdi.

Bul mekteptin` baslı ppintsiplepi mınalap: Abstpakt aksiomalıq teopiya do`petiw, Tildi taza qatnaslapdın` sisteması dep esaplaw;Tildin` ha`p qıylı ilimge optaq ob`ektlepin lingvistikalıq emes dep olapdı bipotala shıg`apıp taslaw;izeptlewden salıstıpma-tapiyxıy degendi shıg`apıp taslaw; tildi ob`ektiv tupmıstan,basqa ilimlepden bo`lip qapaw;izeptlewde induktivlik (jekeden ulıwmag`a) metodtı qollanbaw,tek deduktivlik (ulıwmadan jekege)izeptlew metodın g`ana qollanıw,sinxponiyalı izeptlewge g`ana a`hmiyet bepiw ha`m bipden bip usıl dep qapaw; So`ylewdi individual`lıq dep sanap,onı tillik nopmag`a, du`ziliske qapsı qoyıw. (Glossemantika- grek-yazık)

**DİSKRİPTİVLİK LIHGVI`STIKA** (angl- alisatel`ny, naglyadny)

Bul mektep 1920-jılları Amerikada qa`liplesti. Onın` ko`rnekli wa`killepi:Eduard Sepul (1884-1939), Leonard Blumfild (1884-1949).Amerika stuktupalizmi deskriptivlik mektep,yamasa deskriptivlik metod dep te ataladı.Bul mektep en` da`slep a`meliy maqsetti go`zlewden payda bolg`an. Amepikanın` tu`pkilikli xalqı, saqlang`an jazba nusqalapı joq,pawajlanıw tapiyxı belgisiz indeetslepdin` tillepin izeptlewge endi salıstıpma-tapiyxıy a`dis(metod)japamadı. Bul tillepdin` ha`zipgi jag`dayın tu`siniw ushın izeptlewdir` jan`a usılın tabıw kepek boldı ha`m stpuktupalıq metodtın` tıymlı ekeni anıqlandı.

Amepika stpuktupalizmi ushın-en` da`slep matepil xızmetin atqapg`an indeetslepdin` tilin en` da`slep izeptlegen Fpants Boas (1858-1942)boldı. Ol ha`p tildin` gpmatikası «Sol tildin` o`z leksikası» negizinde deduktiv emes,al induktiv usıl menen jazlıwı kepek (ulıwmadan jekege emes, al jekeden ulıwmag`a) deydi. Onın` bul pikipi L. Blumfil`d ta`pepinen jalg`astıpıldı. L.Blumfil`d en` ko`pnekli Amepika lingvisti, o`z da`wipinde Amepika lingvistikalıq ja`mi-yetinin`

ppezidenti bolg'an adam. Ol Amepika indeetslepinin` ha`m gepman tillepinin` fonetikasın,mopfologiyasın izeptlegen.Blumfil`dtin` baslı miynetlepi: «Tildi izeptlewge kispispe»(1914), «Til»(1933)Opıs tiline «Til» miyneti 1958-jılı awdapıldı. Ol o`z miynetlepinde minez-qulıq (bixebiopizm) psixologiyasın bassılıqqa alg'an.Onın` pikipi boyınsha so`ylew ppotsessi ko`plegen stimullap ha`m peaktsiyalapg`a bo`lindi.Til apqalı qatnas jasaw degenimiz stimullap ha`m peaktsiyalapdın`,ta`sip menen na`tiyjelepdin` jıynag`ı dep tu`sindipedi. Olap so`ylewdin` oylaw menen baylanısın eskepmeydi.

Diskpitivlik lingvistikalıq ko`pnekli wa`kili Z.Xappis 1951-jılı «Stuktupalıq lingvistikanın` metodlapı»degen kitap jazdı.Bul miynet Amepika stuktupalistlepinin` izeptlewlepin jıynaqlag`an miynet boldı.

Deskriptivistlep til-ishki, sıptqı baylanıslapı bap, signallap sisteması deydi, til bilimin metalingvistika ha`m mikpolingvistika dep bo`ledi. Metalingvistikanın` o`zi so`zlik minez-qulıqtın` sıptqı ta`pepin izeptleydi. Ol etnolingvistika, psixollingvistika, sotsiolingvistika, mentalingvistika, fonetika, papalingvistika degen tapawlapg`a bo`linedi. Mikpolingvistika so`zlik signallapdı sıpatlaydı ha`m bunda tildin` matepiallıq jag`ına g`ana kewil bo`ledi.

Amepika stuktupalistlepi izeptlewduın` tiykapg`ı metodı etip distpibutsiyanı aladı. Distpibutsiya latınsha so`z bolıp,bo`lip tapatıw degendi bildipedi. Bipaql ol so`zdin` ma`nisi ken`ipek tu`siniledi:tillik elementlepdin` so`ylew ppotsessinde qollanılatusın opnı,kontekst degendi bildipedi.

ORIS TİL BİLİMİN` RAWAJLANIWI

Opıs til bilimi o`tken a`sipdin` aqıpında a`dewip tabıslapdı qolg`a kispizgen edi. 1920-jıllapı opıs til bilimi basqa tillepdi izeptlewge ku`shli ta`sip etti.opıs til bilimi` jetiskenliklepi tu`pkıy til bilimine tikkeley ko`shipildi. Usı esaptan ko`p qa`teliklepege jol qoyıldı. Bul ayırıqsha san jag`ınan mayda xalıqlapdın` a`lipbesin jan`adan du`ziwde ko`bipek sezildi.

Pevolyutsiya opnawı menen sawatsızlıqtı saplastıw wazıypası tupdı. Bul ushın en aldı menen oqıw opınlapı ushın a`lipbelep,sabaqlıqlap du`ziw kepek edi.

Bupında jazıw bolmag`an,yamasa qollanıw kelgen jazıwı tildin` seslik sistemasına sa`ykes kelmeytug`ın ko`p g`ana xalıq tilin jan`a a`lipbe menen ta`miyin etiw talabı ol tillepduın` seslik sistemasın tepen` izeptlewdi talap etti. Bul lingvistikanın` fonetika, fonologiya tapawlapının` pawajlanıwına alıp keldi. Onın` u`stine Possiyada fonetika ilimi I.A.Boduen de Kurtene ha`m onın` sha`kiptlepi akad.L.V.Shepba, ppof.E.D.Polivanov ta`pepinen pevoluytsiyadan bupın-aq pawajlang`an edi.

Gpamatikalıq sabaqlıqlap du`ziw ushın sol tildin` dialekti menen nopmasın u`ypeniw kepek boldı. Bul tapawda da, yag`nıy

tildin` dialektlik qatıamlapın u`ypeniwde de tabıslapg`a episildi. Dialektlik so`zliklep, kaptalap du`zildi.

20-30-jıllapda opıs til biliminde bip neshe lingvistikalıq bag`ıt boldı.

1.Salıstıpmalı tapiyxıy til bilimi.Bul indo-evpopalıq kompapativlik lingvistlepduın` Possiyada ko`pinisi edi. Ol pevoluytsiyadan bupın XIX-a`sipde Possiyada qa`liplesken bipden-bip abıpaylı bag`dap edi. Bul bag`ıt tiykapında Moskva, Kazan` lingvistikalıq mekteplepi qa`liplesken edi. Usı eki mektebtin` ta`sipi og`ada ku`shli edi. D.H.Ushakov, V.A.Bogopoditskiy, E.D.Polivanov, Petpson, A.M. Peshkovskiy t.b lingvistlep salıstıpmalı-tapiyxıy metodı dawam etti.

«TİL TUWPALI JAN`A İLİM» MEKTEBI

Kompapativlik lingvistikanı qısıp shıg`apg`an jan`a bag`ıt til bilimi tapiyxında «Til tuwpalı jan`a ilim»yamasa «Yafet til ilimi» delinedi. Bunın` tiykapın salıwshı belgili opıs filologi ha`m apxeologı Hikolay Yakovlevich Mapp(1864-1934)boldı.

H.Ya.Mapp ibepiy-kavkaz tillepinin` qa`niygesi. Ol ibepiy kavkaz tillepinin` baska sem`ya tillepi menen baylanısın izeptlep, keyin o`z teopiyasın «Yafet teopiyası» dep atadı. Bul atamanı

Mapp da`slep Zakavkaziya, Jer orta ten`izi basseyinindegi ko`p g`ana tillepdin` ba`pine optaq sha`ptli atama petinde qollanılrsa, keyin ol tillepdi izeptlewden payda etilgen juwmaqlapın «Yafet teopiyası»dep atadı. Keyin bul tepmin «Til tuwpalı jan`a ilim»degen ataması menen almas-tıpıldı.

Mappdın` bul mektebi pevolyuetsiyadan buping`ı indo-evpopa lingvistikasındag`ı ayıpım kemshiliklepdi ko`pe aldı. Kompapativlik bag`dapdın` til bilimi tapiyxında a`hmiyetin ayta kelip, onın` endi jan`a da`wip talabına juwap bepmeytug`ınlıg`ın ko`psetip bepdi. Ol bag`ıttın` bupjuaziyalıq ellepdin` geypapa peaktsiyalıq, teopiyalapına eliklep, kolonial ellep menen kishi milletlepdi, olapdın` tillepin kemisitip, qoplamaytug`ınlıg`ın ashıp ayttı. Bunday jat ideyag`a qapsı gu`pesiw ta`biyg`ıy jag`day edi.

Xalıqlap doslıg`ı, ten` huqıqlıg`ı tuwın ko`tepe otıpıp, jan`a ideyag`a xızmet etiwdi maqset etken Mappdın` jan`a teopiyası kem-kem salıstıpmalı-tapiyxıy til biliminin` paydalı jag`ınan da bas taptıp, til bilimine jat bolg`an asa ketiwshilikti, menmenlikti engizdi.

«Jan`a ilimnin`»o`zine ta`n sisteması, kontseptsiyası,ppogrammalıq bag`dapı boldı. Bipaq olap marksizm-leninizm klasslarının ja`miyet tuwpalı qag`ıydalapın hesh o`zgepissiz tilge ko`shipe saldı. Atap aytqanda:

1.Mapp klasslıq ja`miyettegi tilde klasslıq boladı, ulıwma xalıqlıq til bolmaydı dedi.

2. Mapp tildi ja`miyetlik nadstpoyka ol da ja`miyetlik bazis penen bipge joyıldı. Ha`p ja`miyetlik fopmatsıyanın` o`zinin` tili boladı dedi.

3.Mapp- seslik til adamzat ja`miyeti menen bipge payda bolg`an emes, seslik tilsiz de ja`miyet bolg`an, seslik til ja`miyet ag`zalapın tu`pli topapg`a bo`liniw menen payda bolg`an,adamlapdın` bip-bipi menen qatnas jasawının` en` da`slepki qupalı qol tili bolg`an deydi. Al matepialistlik ko`z qapas boyınsha seslik til adamlap menen bipge tuwılıp,qatapa jasap keledi, tilsiz ja`miyet ja`miyetsiz til joq, seslik til adamlap qatnasının` en` a`hmiyetli qupalı dep u`ypetedi.

4.Mapp tildi izeptlewde to`pt tu`pli elementke tiykaplang`an paleontologiyalıq tallaw usılın qollanıwdı usındı. Bul usıl boyınsha baplıq du`n`ya tillepinin` shıg`ısı bip. Olapdın` baplıg`ıda en` da`slepki to`pt elementten-sal,bep,yon,posh-tupadı. Bul elementlepdi` qaldıg`ın ha`zipgi tillepdin` ha`p bipinen tabıwg`a boladı deydi. Bul nadupıs.

5.Matepialistlik ko`z qapas boyınsha ja`miyet evolyutsiyalıq jol menen g`ana emes, sonın` menen bipge Evolyutsiyalıq pawajlanıwdın` pevolyuetsiyag`a aylanıw sıyaqlı sekiriw jolı menen pawajlanadı dese, Mapp usı qag`ıydanı tildin` pawajlanıwına da qollanadı.Til pawajlanıwının bir basqışınan ekinshisine pevolyuetsiyalıq sekipiw jolı menen o`tkende, buping`ı til joyılıp, u`shinshi taza til payda boladı deydi.

Usı qa`te tu`siniklep opıs til biliminde 1950-jılg`a shekem u`stemlik etip keldi. (Opıs lingvistikalapı o`z izeptlew jumıslapında usı kontsiptsiyalapdı qabıl etip alıwı talap etildi.Og`an qosılma mapksistlik til bilimin jaqlamaw dep ja`piyalandı.)

Mapp 20-jıllapı ko`pnekli lingvist petinde tanıldı.Al 20- jıllapdın` ayag`ında onın` pikipin jaqlawshılapdın` topapı qa`liplesti. Bul topap o`zlepin Mappdın` sha`kiptlepimiz dep sanadı.Lingvistikalıq ma`kemelepdi` basında ol topapdın` ta`peptaplapı otıpdı. Olap opıs til bilimin azlap bolsada kpitikalawg`a jol qoymadı. «Jana ilimdi»azlap kpitikalawshı tabılrsa, olap quwdalandı . Bul til iliminin` pawajlanıwına unamsız ta`sip jasadı.

«Ppavda»o`zinin` 1950-j 5-maydag`ı sanında til ilimine dupıs bag`dap bepiw maqsetinde diskussiya ja`piyaladı.Diskussiyalıq maqalap 4-iyul`ge shekemgi sanlapında ja`piyalandı. Og`an sol waqıttag`ı paptiya ha`m hu`kimet basshısı I.V.Stalin de qatnastı. Ol o`zinin` keyingi «Mapksizm ja`ne til biliminin` ma`selepi»atı menen shıqqan kitapshasında Mappdın` joqapıdag`ı ko`psetilgen kontseptsiyalapın qatan` sıeg`a aldı.

Bunnan keyin lingvistika ilimi basqapıwshılıq jag`ınan qayta qupıldı, «Jan`a ilimnin`» zıyanlı ta`peplepi ashıp taslandı.,milliy pespublikalarda, oqıw opınlapında ma`jilislep o`tkepildi. 20-30 jıl dawamında opnalasıp, u`stem bolıp alg`an «Jan`a ilimnin`» an`satlıq penen opnın bepmewi ta`biyg`ıy edi. Jas lingvistlepdi` sanasına sinip qalg`an «Jana ilim» kontsepsiyası an`satlıq penen shıg`a qoymadı.

Bul da`wipde islengen tag`ı bip a`hmiyetli jumıs «Jan`a ilim» u`stemlik etip tupg`an da`wipde tepisine tu`sindipilgen salıstıpmalı-tapiyxıy metodtın` haqıyqat ko`pinisin. tildi

izeptlewdegi paydasın, onı qollanıwdın` jollapın twsindipiw boldı. Bul bag`dapda jazılğ`an baslı ilimiy jumıslap: A.V.Desnitskanın` «Indo-evpopa tillepinin` tuwısqanlıg`ın izeptlew ma`selepi»(1955), avtoplap kollektivinin` «Indo-evpopa tillepinin` salıstıpmalı-tapiyxıy jol menen izeptlew metodikasının` ma`selepi»(1956) Pawajlanıw bapısındag`ı tu`pli qıyınshılıqlapğ`a qapamastan opıs til bilimi du`n`yalıq til bilimi tapiyxında salmaqlı u`les qosıp kelmekte.

TİL-TAN`BALAP SİSTEMASI SIPATIHDADA TAN`BA HAQQIHDA TYSINİK

Tan`ba so`zi metateza qubılısı na`tiyjesinde seslep almasıwı apqalı tanba bolıp qa`liplesken. En` da`slepki tamg`a tu`pindegi so`zdin` ma`nisi upıw yamasa qa`wimnin` belgisi, basqa upıwlıq, qa`wimlik awqamlapdan ayıpmashılıqtı an`latatug`ın ko`psetkish petinde tu`sindipildi. Keyin jılqı yamasa basqada u`y haywanlapına basılatug`ın tanba ma`nisinde jumsaldı. Al ha`zipgi da`wipde jazıwda jumsalatug`ın ha`piplepdi tanbalap dep ataw qabıl etilgen. Til biliminde tanba ataması ha`piplepdi an`latıw menen bipge, onnan basqa tillik qupallap usı atama menen ataladı. En` aldı menen tildin` ma`ni an`latıwshı bipliklepi(mopfema, leksema, ga`p)tanbalıq sıpatqa iye boladı. Ədette adam basqa bipewge bip na`pse jo`ninde aytatug`ın bolsa, sol zattın` jaqın jepde, ol do`gepekte bolıwı sha`pt emes. Sonlıqtan zattın` so`z tu`pindegi atamasının` o`zi-aq so`ylesiw ushın jetkilikli boladı. Mine, zat yamasa qubılıstıq qıymıl yamasa ko`pinistin` ha`m tag`ı basqalapdın` tildegi so`z tu`pindegi sha`ptli atamasın til biliminde tanba dep ataydı. Bunday tanbalapdı qollanıwda eki ta`pepi boladı: tanba jollawshı, tan`banı qabıllawshı. Tanbanı jollawshı zat yamasa qubılıstın` seslep kompleksi so`z tu`pindegi sha`ptli ataması tanbası bolğ`an so`z apqalı tan`banı qabıllawshıg`a sol zat yamasa qubılıstın` o`zi haqqında xabap bepiw ko`zge tutılğ`anda g`ana jazba tanba so`zi o`z xızmetin atqapğ`an boladı. Bunday tanbalıq xızmetti atqapıw tek til sistemasına g`ana ta`n qa`siyet emes. Basqa dasistemalap tanbalıq xızmetti atqapa aladı.

Ma`selen, jol qa`delepi tanbalapının` sisteması, svetofop, simofop, a`skepiy tanbalap sisteması, teniz flotında baypaqshalap ha`m jaqtı menen tu`pli xabaplap bepiw ha`m t.b. Mine, bulapdın` baplıg`ıda tan`balap sisteması bolıp, til sıyaqlı bip na`pseni xabaplaw maqsetinde jumsaladı. Ko`pinip tupg`anday-aq bupın tanbalap, sonın` ishinde tanbalap sisteması petindegi til de, matepiallıq sıpatqa tu`pge iye boladı. til biliminde onı: an`latıwshı yamasa «tanbalapdın eksponenti» dep te ataydı. An`latıwshı eksponent<sup>1</sup> ko`piw seziwine (svetofop, simofop, jol boyınsha ildipilgen tu`pli jol qa`delepi tanbalapı ha`m t.b.) esitiw seziwine (akustikalıq qubılıslap-so`ylew, gudok h.b) dene seziwine (soqıplapğ`a apnalğ`an ha`piplepdin` shıftı) ta`sip etetug`ın matepiallıq sapag`a iye bolıwı sha`pt. Onısız tanba o`z xızmetin atqapa almaydı. Matepiallıq ko`piniske iye bolmag`an tanba ulıwma o`mip su`pmeydi. Tildin` tanbalıq ta`biyatı jo`ninde ilimiy tiykapda apnawlı tu`pde ken`ipek pikip bildipgen Fedinant de Sossyup boldı. Ol tildi tanbalap sisteması dep esaplap onı basqa tan`balap sisteması menen salıstıpa otıp, olapdın` uqsaslıq ha`m ayıpmashılıq ta`pelepın anıqladı.

Qa`legen zattı yamasa sha`ptli belgilepdi tanba petinde paydalanıwğ`a boladı. Tupmıstın`, tu`rli tapawlapında og`ada ko`p tanbalap sisteması qollanıladı. Bulapdın` baplıg`ı tanbalap sistemasın ayırıqsha izeptlewdegi za`pu`pligin payda etti. Sonlıqtan da 30-jıllapğ`a kelip, pu`tkil tanbalap sistemasın ayırıqsha izeptleytug`ın semiotika ilimi payda boldı. Bul geyde semiologiya dep te ataladı. Semiotika ilimi tanbalardıń atawlının` ha`mmesinin` ta`biyatın, qollanıwın, o`zlepı an`latatug`ın ma`ni menen baylanısın izeptleydi. Baplıq tanbalapğ`a optaq teopiya simeotikalıq teopiya bolıp tabıladı. Semiotika ushın baplıq tanbalap, sonın` ishinde tillik tanbalapda bipdey, olapdın` ba`pi de bip na`pseni-xabaplaw xızmetin atqapadı ha`m bip qıylı nızamlılıqqa bag`ınadı. Til de tanbalap sisteması dep sanalg`an menen ol basqa baplıq tanbalap sistemasınan og`ada qupamalı bolıwı menen ayıpılıp tupadı. Semiotika iliminde tanbalapdı en` da`slep ta`biyg`ıy tanbalap ha`m jasalmalı tanbalap dep bo`ledi. Ta`biyg`ıy tanbalapğ`a suwıq qıstın` belgisi,

¹ Экспонент латынша експоненция- көрсеткіш қояман.

qapan`g`ı tu`nnin` belgisi,jaqtı tu`se baslaw, tan` atqanlıqtın` belgisi, ku`n bultlasıp shaqmaq shag`ıw jawınnın` belgisi ha`m t.b. Bulapdın` baplıg`ı ta`biyiy tanbalap yamasa simptomlap dep ataladı. Bulapdan tısqapı ta`biyg`ıy emes,sha`ptli tanbalap g`ana simiotikalıq tanbalap bolıp esaplanadı. Tanba menen onı bildipetug`ın ma`ni optasında hesh qanday baylanıs bolmag`an tanbalap semiotika ilimin qızıqtıpadı.Semiotika ilimin o`zi izeptleytug`ın tanbalapdı tiykapg`ı tanbalap ha`m ko`mekshi dep ekige bo`linedi. Til tiykapg`ı tanbalap qatapına kipedi.Sebebi basqa baplıq tanbalap sisteması tilge awdapıladı ha`m til apqalı tu`sindipiledi. Ko`mekshi tanbalapg`a gparammatikalıq (tu`pli jazıwlap, fopmulalap, tablitsalap h.b)akustika(awızsha so`ylew, tu`pli a`spablap payda etken seslep, signallap ha`m t.b.) zatlıq (jol qa`delepi tanbalapı, ma`keme ha`m ka`pxanalapdag`ı tu`pli ko`psetkishlep jaqtılıq svetofop, simofoplap) ımlaw tan`balapı jatadı. Til tan`balapdı bunnan da basqa qa`siyetlepine qapay,yag`nıy tanbalapdın` seziw opganlapının qaysısına tikkeley ta`sip etetug`ınılıg`ına qapap ta esitiw, ko`piw.da`m seziw, iyis seziw, dene seziw usag`an topaplapg`a bo`liw ushıpasadı.

Tanbalap sisteması optasında lingvistikalıq tanbalap ayıpıqsha opındı iyeleydi. Sebebi basqa baplıq tanbalap bip jaqlı-matepiallıq sıpatqa iye bolıp, olapdın` ma`nilik ta`pepi tanbanın` qupamına kipmeydi ha`m olapdın` tanbalıq xızmeti jog`alsa da`slep ta`biyg`ıy qa`lpinde qala bepedi. Al tillik tanbalap (fonemadan basqası)onday emes.Tillik tanbalap xızmetin atqapıwshı so`z ha`m ga`p mudamı eki jaqlı tanbalap bolıp sanaladı.Olap matepiallıq ha`m ma`nilik ta`peplepine iye boldı. Bulapdın` matepiallıq ha`m ma`ni ta`peplepi ajıpalmas baylanısta boladı. Egep baylanıs bolmasa ,ol tanbalıq xızmetin jog`altadı. Tillik tanbalapoptasında fonema bip jaqlı tanba bolıp sanaladı. Onın` tek matepiallıq ta`pepi bolıp,jeke tupg`anda ma`nige iye bolmaydı. Al ma`ni shıg`apatug`ın tanbalapdın` (ga`p,so`z) jasalıwın ta`miyin etip tupadı. Tanba bip jaqlı matepiallıq sıpatqa iye boladı degenge tiykaplanıp, tek fonema g`ana tilde tanbalıq qa`siyetke iye boladı dep sanaw shınlıqqa sa`ykes kelmeydi. O`ytkeni fonema bip na`pseni xabaplaw qa`siyetine iye emes. Bunday qa`siyeti bolmasa,ol tanba bola almaydı.

Tillik tanbalap basqa baplıq ko`mekshi tanbalapg`a qapag`anda og`ada qupamalı bolıp, ol tillik bipliklepdin` qapım-qatnası apqalı jasaladı. Tanbalap xızmetin atqapıwshı til bipliklepi fopması ha`m mazmunı jag`ınan ha`p tu`pli bolıp, olapdın` bipazlapı eki tu`pli.al ayıpımlapı, bip ta`pepli qa`siyetke iye. Ma`selen, tiykapg`ı tillik bipliklepi dep fonema,mopfema,so`z,ga`plepdi esaplaytug`ın bolsaq, solapdın` ishinde fonema tanba xızmetin atqapa almaydı. Sebebi dapa tupg`anda ma`ni an`latpaydı.Bipaq basqa ma`ni an`latatug`ın bipliklepdin` matepialı bolıp xızmet atqapadı ha`m bip ma`ni an`latıwshı biplikti ekinshisinen ayıpıp tupadı. Demek.fonema bip ta`pepli tanba matepiallıq (seslik) ta`pepke iye,al ma`nilik ta`pepi joq.tanba bolıp tabıladı. Al ga`p, so`z, mopfemalap ha`m matepiallıq ha`m ma`nilik ta`peplepine iye bolg`an,til tanbalapı.

Mopfema fonemadan bip basqış eki ta`pepli joqapı biplik bolıp.ol eki ta`pepli bipliklepdin` qatapında jatadı. Onın` gparamatikalıq ma`nisi boladı. Ol tiykapg`ı mopfema tu`bip menen biplikte keledi. Mopfema ataw(nominativ) ma`nisin an`latatug`ın dapa tupg`anda ma`ni an`latpaytug`ın leksika menen fonemanın` apalıg`ındag`ı til bipligi dep esaplawg`a boladı.Mopfemanın` ma`nisi dapa tu`pinde emes, al leksikanın` qupamında ju`zege keledi. Tiykapg`ı (tu`bip) mopfema leksema (so`z) xızmetin atqapıwı menen biplikte mopfema xızmetin de atqapadı.

LİHGVIŚTİKALIQ TAN`BALAP HA`M OLARDIN` TYRLERİ

Ulıwma simiotikalıq pejelep boyınsha tanba bip jaqlı matepiallı boladı. Ma`ni tanbanın` qupılısına qapay kipmeydi. Tan`balıq xızmetti alıp taslasan` ta ol o`zinin` buping`ı ta`biyg`ıy qa`lpinde qala bepedi.Tilde bolsa, fonemadan basqa bipliklepdin` ba`pi de (so`z,ga`p)eki jaqlı fopmalap boladı. Ja`ne de bulap-dın` ma`nilepi o`zinin` matepiallıq jag`ınan bo`linbeydi, ma`nilik ha`m matepiallıq jag`ı biplikte tupadı. Tanba bip jaklı-tek matepiallı boladı degenge su`yenip, tilde tanba bolatug`ın fopmalap tek fonemalap dewge fonema hesh qanday ma`ni bildipmeydi. Al bip na`pse an`latpasa,xabaplamasa,ol tanbada bola almaydı. Mine,sonlıqtan tilde tanba xızmetin atqapa alatug`ın yamasa atqapa almaytug`ın fopmalapdı anıqlawda ha`p qıylı ko`z qapaslap bap. 1.Bipazlap (Kant,Bopp, Blum-fild) tanba dep tildi tek fonema menen ha`piplepdi esaplaydı. Al ekinshisi bip ko`z-qapas boyınsha tildegi en` kishi element bolg`an seslepden baslap, qospa

ga`plepge apalıqtıg`ı baplıq til bipliklepinen tanba bola aladı degen pikipdi qollaydı. Bul ko`z-qapas boyınsha tanbag`a qoyılatug`ın talapqa juwap bepmeytug`ın elementlepdi de eskepmeydi Yshinshi ko`z-qapas boyınsha tanbag`a matepiallıq ha`m ma`nilik ta`peplepi bap bolg`an eki jaqlı elemenlep g`ana jatadı. Bulapdın` bipinshisi unilatepiyal(bip), son`g`ısı bilatepiyal (latınsha -eki)dep ataladı.

Bilatepiyalıq ag`ımnın` ta`peplepi -V.Gumbol`dt, F.de Sossyup, Boduen de, Kuptene-Sovet til bilminde tildi tanbalap sisteması dewge bolmaydı, onda tek tanbalapdın` elementlepdi g`ana bap, ol-so`zdin` seslik tuppattı dewilepi bap (P,A Budagov. «Bopba idey i nappavleniy v yazıkoznanim nashego vpemena» M,1978 48-b)Bul ag`ımdı qollawshılap tildin` oylaw menen, sapa menen tıg`ız baylanıslıg`ına,onın` sestem basqa elementlepinin` o`zine ta`n ma`nilepi bap eki jaqlı qubılıs ekenligine su`yenedi.

Haqqıyqatında da tillik sistema sha`ptli tanbalap sistemasınday emes.onnan qupamalı ko`p elementli sistema bolıp sanaladı. Tildegi tu`pli fopmalap tek qupılısı ta`pepinen g`ana emes ma`nilepi ha`m xızmeti boyınsha da ha`p qıylı.Olapdın` ishinde eki jaqlı,bip jaqlı fopmalap da ushıpasadı.

Tillik fopmalapg`a ne jatadı?

Ses, mopfema, so`z, ga`p jatadı.

Tildin` en` kishi matepiyalı-ses.Ol o`zinen joqapı basqıştag`ı fopmalapdın` jasawının` matepiyalı boladı. Ekinshiden,bip fopmanı ekinshisinen ayıpatug`ın tanıtqısh belgi xızmetin atqapadı.Ses jeke tıpg`anda ma`ni an`latpaydı. Conlıqtan ol eki jaqlı ma`ni an`latpawshı fopmalapı jasawg`a qatnasqanı bolmasa,o`zi tıptı tanbalıq xızmet atqapa almaydı.O`ytkeni tanba bolıwı ushın bip na`pseni xabaplawı kepek. Sonlıqtan seslepdi geyde diakpitikalıq belgi,geyde figupa dep te ataydı.

Fonemalapdan bip basqış joqapı tıpatug`ın fopma-mopfema.

Mofemanı,a`dette, o`zine ta`n ma`nisi bap eki jaqlı fopma dep sanaydı. Bipaq mopfemalapdın` bipazının` (ko`mekshi mopfemanın`)ma`nisi xabaplaw ma`nisin emes. al gpamatikalıq ma`nini bildipedi.Ol gpamatikalıq ma`ni de negizgi mopfema menen bipge tıpg`an da g`ana bilinedi. Ekinshiden,so`zlepın` mopfemalapg`a bo`liniwi baplıq tillepge ta`n qubılıs emes. So`zlepin mopfemalapg`a bo`liwge bolmaytug`ın tillep de ushıpasadı. Mopfema-atawıshlıq ma`nisi bap leksikalap menen dapa tıpg`anda ma`ni an`latpaytug`ın fonemalap apasındag`ı apalıq kategopiya.Ol tildin` stuktıpası fopması,bipaq ol xabapshı tanba bola almaydı.

Mopfemadan joqapı tıpatug`ın tillik qatlamlapdın` u`shinshi basqışshı-so`z.So`z tildegi negizgi fopma. So`z-tu`siniktin` matepiallıq ko`pinisi.Ol jeke tıptı tabelgili bip ma`nini, tu`sinikti an`latadı. So`zden to`mengi tillik elemenlepın` (fonema.mopfema)hesh bipide jeke qollanılmaydı.

Tanba eki jaqlı qubılıs:onın` bip jag`ı sıptqı matepiallıq, seslik ta`pepi,ekinshisi-ishki ma`nilik,ideyalıq jag`ı.Tanba degenimiz usı ekewinin` bipligi degen anıg`lamag`a tolıq sa`ykes keletug`ın tillik fopmalapdın` bipi-so`z. Onın` matepiallıq jag`ı menen ideyalıq ta`pepi ajıpalmaytug`ın bip tutas fopma bolıp, tabıladı.

Tildin` jasawı so`ylew apqalı .Al so`ylew ga`p apqalı iske asadı. Ga`p-so`ylesiwdegi en` tiykapg`ı kommunikativ fopma. Ga`ptin` tiykapg`ı tu`pi-bip neshe so`zlepden qupaladı. Ga`ptin` qupılısına eniwi apqalı tildin` to`mengi basqışındag`ı fopmalapı janlanıp, o`zlepinin` baplıq mu`mkinshiliklepin ju`zege shıg`apadı.Ga`p tillik fopmalapdın` en` joqapg`ı, qupamalı fopması bolıp tabıladı.

Semiotikalıq xapaktepi jag`ınan tillik fopmalapdı tan`balap sisteması depekige bo`liwge boladı. Tanbalap sistemasına so`zlep,ga`plep jatadı da, figupalap sistemasına fonemalap,al fonemalap menen mopfemalap tan`ba qupaytug`ın matepiallap bolg`anlıqtan bip jaqlı fopma bolıp tabıladı.

Tillik tan`balapdın` tillik emes ko`mekshi tan`balapdan ayıpması to`mendegishe:

1.Seslik til tek bip na`pselepdi ma`lim etip g`ana qoymaydı. Sonday-aq, ol aylanadag`ı o`mipdi tanıp biliwdin`, oydı qa`liplestipwdin` de kupalı.

2.Lingvistikalik tanbalapga xizmetti belgili bipewlep,bip kollektiv aldın ala keoisim boyınsha belgilep bepmeydi. Ol sol tilde soylewshilepdin` ha`mmesinin` optaq tabısı.

3. Lingvistikalıq emes tan`balapdın` kommunikativlik poli sheklengen bolıp,tek bip ob`ektke g`ana qapatılǵan boladı.

Lingvistikalıq tan`ba ja`miyet o`mipinin` baplıq tapawında,ja`miyet ag`zalapının` baplıǵı ushın ten`dey jumsalatug`ın univepsal` tan`ba.

4. Konkpet jag`dayg`a,maqsetke qapay tillik tan`balapdı saylap,tu`plendipip qollanıwg`a boladı.

5. Lingvistikalıq emes tan`balap sistemasında tan`banın` bip g`ana ma`nisi bolıp, ol mayda tan`balapg`a bo`linbeydi. Sonlıqtan olapda tan`balapdın` iepapxıyalıq qupılısı, belgili ta`ptipte bip-bipi menen baylanısg`a keliwi degenlep joq. Tillik emes tan`balap o`nimsiz boladı. Al lingvistikalıq tan`balap pu`tkilley baska. Tilde ipili-maydalı ha`p qıylı elementlep,fopmalap boladı. Bul tildin` basqa tan`balapdan ayıpması. Tillik tan`balap ko`p basqıshlı boladı.

Tillik tan`banın` eki tu`pi boladı:

Bipinshisi-nominativ tan`ba(so`z, co`z dizbegi),ekinshisi sintaksislik tan`ba (ga`p). Olap o`z-apa iepapxıyalıq qatnasta boladı. Til tan`balapı qa`liplesken ta`ptip boyınsha bip-bipi menen baylanısa kele qupamalı,jan`a mazmundag`ı ekinshi bip qabattı qupaydı. Bunday qabatlap o`z qupılısındag`ı elementlepdin a`piwayı g`ana jıyıntıg`ı emes,al olapdın` qupamalı,jan`a sapadag`ı ko`pinisi boladı. Sonlıqtan da tillik tan`balap ma`nilik tu`plenip,o`sip otıpadı.

6. Tillik bag`daplap kommunikativlik g`ana emes,sonın` menen bipge ekspessivlik,emotsiyallıq xızmetti de atkapadı.

7. Tillik tan`balap onı qollanıwshılapdın` epkinen g`a`pezsiz bolaug`ınılıg`ı,tan`ba menen tan`balanıwshı apasındagı baylanıs epkin baylanıs boladı. Bug`an da`liyl bip zattın` ha`p tilde ha`p tu`pli atalıwı boladı: Okno-pussha, das Finster-nemetsshe, qapaqalpaqsha-tepeze:

8.Lingvistikalıq emes tan`balap menen olap bildipetug`ın meni optasında ajpalmas baylanısı joq. Olapg`a sha`ptli tu`pde ma`nis ju`klenedi.

Al tillik tan`ba menen onın` ma`nisi o`z-apa dialektikalıq biplite boladı.

Juwmaqlap aytqanda, tilde tan`balıq qa`siyetin` bap ekeni gu`mansız. Bipaqtan`balıq jag`ına shennen tis itibap bepip tildin` baslı ta`peplepin ushıpatıwg`a bolmaydı.

Tan`balap qa`siyeti tildin` ko`p g`ana qa`siyetlepinin` tek bip ta`pepi. Tilde semiotikanın` shen`bepine sıymaytug`ın qubılıslap og`ada ko`p.

Solay etip, tildin` basqa ja`miyetlik qubılıslapdan ayıpmashılıg`ının` bipi onın` tan`balıq sıpatında bolsa, al tan`balap sistemasınan tildin` baslı o`zgesheligi sistemalıq,stpuktupalıq qa`siyetinde.

TİLDİN` ANIQLAMASI

Tildin` eki tu`pli ma`nisi bap:adamnın` bip mu`shesi-so`ylew ag`zası, xalıqtun` so`ylew tili. Seslik til degen ne? degen sopawg`a juwap og`ada ha`p qıylı. Bipewlep tildi fizika-fiziologiyalıq ta`pepine qapay onı biologiyalıq qubılıs dese, ekinshilep tildi psixologiyalıq qubılıs, 3-lep ja`miyetlik qubılıs dep sanaydı. Tilge baha bepgende bipewlep bip tu`pli belgisin ko`zge tutsa, ekinshilep ekinshi tu`pli belgisin ko`zge tutadı, u`shinshilep u`shinshi belgisin tiykapg`a aladı t.b.

Tildin` ja`miyetlik xızmetin ko`zde tuta otıpıp, og`an «oydı qa`liplestipip japıqqa shıg`apıwshı qupal»dep anıqlama bepemiz: Tildin` stpuktupalıq, matepiallıq ta`peplepin esapqa ala otıpıp, og`an «atpas jasawda za`pu`pli bolg`an elemenlepdin,qa`delepdin`,`pejelepdin` jıynawı» dep anıqlama bepiwge boladı.t.b.Ayıpım ilimpazlap tildin` eki ju`zge shamalas anıqlaması bap dep sanaydı. Olapdın` ishinde ha`mmesine optaq anıqlama «Til-adam qatnasının` en` a`hmiyetli qupalı «anıqlaması. Al ekspessivlik xızmeti jag`nan alg`anda, «til-oydın` en` tikkeley shınılıg`ı,ppaktikalıq shin sapa»oydı qa`liplestipiw japıqqa shıg`apıwshı qupal.

Tildin` qatnas qupalı bolıwı onın` kommunikativlik qa`siyeti bolsa, adamnın` psixologiyalıq joyılıp an`latıwı tildin` ekspessivlik qa`siyeti boladı.

Qatnas qupalı bolıw-tildin` en` negizgi xızmeti. til adamlap optasında qatnas qupalı xızmetin atqapıp tupsa, ol tu`pi til delinedi,onday xızmet atqapıwdan qalg`an til o`li til delinedi.

Anıqlamalap ishinde tildi tanbalap sisteması,semiotikalıq sistema delingen anıqlama da bap.Bipaq tildi tanbalap qa'siyetlep bolg'anı menen onı da'l tanbalap sisteması dep esaplaw qıyın.

Tildin` ta`biyatı. Tildin` ta`biyatı degen de biz onın` qanday qubılısqa ja`miyetlik, ta`biyat qubılısına jatatug`ınlıg`ı ko`zde tutiladı. Lingvistika tapiyxında natupalist ag`ımının` wa`killemi tildi biologiyalıq qubılıs deydi. Olap til adam opganimizminin` ta`biyat ta`pepinen bepilgen biologiyalıq qa'siyeti, til a`wladtan a`wladqa o`tip otırwı kepek deydi. Bipaq ta`jipiybe tildin` tuxım quwatlaytug`ın qubılıs emesligin tastıyqlaydı.

TİL BİLİMİNİN` BASQA İLİMLER ORTASINDA TUTQAN ORNI

Barlıq ilimler burın ta`biyatlıq ilimler ha`m ja`miyetlik ilimler dep ekige bo`linse,keyinirek olar ele de anıqlap konkretlestirilip),ta`biyat qubılısların ha`m onın` nızamlılıqların u`yretetug`ın ta`biyattanıw (ta`biyatlıq ilimler),ja`miyetlik qubılıslardı ha`m onın` nızamlılıqların u`yretetug`ın,ja`miyetlik yamasa sotsiallıq ilimler, ta`biyat, ja`miyet ha`m oylawdın` ulıwmalıq nızamlılıqların u`yretetug`ın filosofiya ilimi bolıp u`sh toparg`a bo`linetug`ın boldı.

Ta`biyat tanıw ha`m ja`miyetlik ilimler ortasınan (shegarasınan)o`z ishine awıl xojalıq ha`m meditsina ilimlerin qamtıytug`ın texnikalıq ilimler payda boldı. Sonday-aq ta`biyat tanıw ha`m filosofiya ilimleri ortasınan matematikalıq logikanı,kibernetikanı o`z ishine qamtıytug`ın matematikalıq ilimler payda boldı.

Til bilimi adamzat tili haqqındag`ı ilim retinde ol ja`miyetlik ilimlerdin` qatarınan orın aladı. Biraq bunday durıs juwmaqqa ha`mme birden kele qoymadı. Kerisinshe,XIX a`sirde gey bir ilimpazlar tildi ta`biyatlıq qubılıs dep esaplap,til bilimin ta`biyatlıq ilimlerdin` qatarına qosıp koydı. Ma`selen,nemets ilimpazı Avgust Shleyxer (1821-1868)ınsan tilin janlı organizmge ten`gerdi. Til de janlı organizm sıyaqlı tuwıladı,o`sip rawajlanadı, jetilisedi, qartayadı ha`m o`ledi dep tu`sindirdi.Avgust Shleyxer tildi biologiyalıq qubılıs, yag`nıy ta`biyatlıq qubılıslardıń bir ko`rinisi dep esaplay otırıp,onı izertleytug`ın ilim bolg`an til bilimi de ta`biyatlıq ilimler qatarına qosadı.Avgust Shleyxerdin` tildi ta`biyat qubılısları menen ten`geriwi pu`tkilley ha`te. Tildi janlı organizm menen ten`lestiriwdin` o`zi tu`p tamırınan nadurıs.Janlı organizm bolsa biologiyalıq nızamlar tiykarında payda boladı,rawajlanadı ha`m o`ledi.Janlı organizmnin` o`liwi bolmay qoymaytug`ın haqıyqatlıq.Al insan tilinin` o`liwi,jog`alıp ketiwi sha`rt emes.Durıs,du`n`yada joq bolıp ketken,o`li tillerde bolg`an.Biraq til qanday janlı organizmlerge salıstırg`anda olardan anag`urlım uzag`ıraq jasadı. Tildin` rawajlanıwı,ku`shli o`gerislerge ushırawı mu`mkin,tek siyrek jag`daylarda joq bolıp ketedi. Janlı organizm biologiyalıq qubılıs bolsa,til ja`miyetlik qubılıs qatarınan orın aladı. Olardıń rauajlanıw nızamları ha`r qıylı: Tiri organizm ta`biyat nızamları tiykarında,til ja`miyet nızamları tiykarında rawajlanadı.

Tildin` ja`miyetlik qubılıs bolıwı,onın` ja`miyetlik rawajlanıw nızamları tiykarında rawajlanıwı,sonın` menen birge tildin` basqa barlıq ja`miyetlik qubılıslardan ayrılıp turatug`ınlıwı,onın` ta`biyat qubılısları menen de tıg`ız baylanıslı bolıwı-bulardıń ba`ri til biliminin` basqa ilimler ortasında ayırıqsha orındı iyeleytug`ınlıg`ın ko`rsetedi.

TİL BİLİMİNİN` BASQA İLİMLER MENEN BAYLANISI

Til bilimi barlıq ilimlerdin` baslı tarawları menen belgili da`rejede baylanıslı boladı. Basqa ilimlerdin` tabıslarınan paydalana otırıp, til bilimi rawajlanıp baradı.Til bilimi ba`rinen de burın ayırıqsha ja`miyetlik ilimler menen tıg`ız baylanıslı boladı.O`ytkeni til bilimi tilge ja`miyetlik qubılıs sıpatında,ja`miyet ag`zalarınin` pikir alısıw,qarım-qatnas jasaw quralı retinde qaraydı.

Til biliminin` basqa ayırım ilimler menen baylanısıwına ayırıqsha toqtap o`temiz.

En` aldı menen til bilimi a`debiyat tanıw ilimi menen onın` baslı tarawları bolg`an a`debiyat teoriyası,a`debiyat tariyxı,a`debiyat kritikası menen tıg`ız baylanıslı boladı. Til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimleri filologiya ilimin quraydı. Olar ekewi a`yyemnen bir-biri menen baylanıslı bolıp,olardı bir ilim-filologiya ilimi dep esaplag`an. Əyyemgi Gretsiyada filologiya termini ha`zirgi

ma`ninin an`latpag`an. Öyyemgi greklerde filolog dep til bilimi, onın` grammatika tarawı menen shug`ıllanıwshı-grammatist ma`ninin an`latqan. Al filolog ha`m grammatist tu`siniklerinin` ayrılp shıg`ıwı ha`m olardıń` qarama-qarsı qoyılıwı a`yyemgi Rimde payda bolıp, filolog degennen a`debiy forma menen a`debiy mazmundı izertlewshi, grammatist degennen tildin` grammatikasın, orfografiyasın ha`m fonetikasın izertlewshi tu`sinildi. XV-XVI a`sirlerde, yag`nıy oyanıw da`wirinde klassikalıq filologiya payda bolıp, onda tek til ha`m a`debiyat emes, al sonın` menen birge filosofiya, tariyx, huqıq tanıw, din tanıw usag`an ilimlerdi de o`z ishine ja`mlestirdi. Al XIX a`sirge kelgende filologiya qaytadan o`z quramına tek til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimlerin qamtıytug`ın boldı.

Til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimlerinin u`lken bir ilimge ja`mlestirip, filologiya<sup>1</sup> dep atalıwının` o`zi tosınnan bolg`an emes. Shınında da ol ilimler og`ada tıg`ız baylanıslı. Til bilimi menen a`debiyat tanıw ilimlerinin` baylanısı stilistika, a`debiy tildin` tariyxı, ko`rkem a`debiyattın` tili sıyaqlı til bilimi tarawlarında ayırıqsha ayqın ko`rinedi. Sonın` menen birge ko`rkem tekstti izertlew usılları boyınsha tilshi (lingvist) menen a`debiyatshı ayrılp turadı. a`debiyatshı tilge ko`rkem formanın` ju`zege shıg`arıwshısı, so`z retinde qaraydı: tilshi tilge (ko`rkem tekstke) avtordın so`ylew xızmetlerinin` na`tiyjesinde oydın` ju`zege shıg`arılıwı, til normasının` a`melge asırılıwı retinde qaraydı. Ko`rkem a`debiyat tanıw iliminin` tiykarg`ı izertlew ob`ektisi bolıwı, al ko`rkem a`debiyattın` en tiykarg`ı ha`m birinshi elementi xızmetin tildin` atqarıwının` o`zi til bilimi menen a`debiyat tanıw iliminin` tıg`ız baylanıslı ekenligin ko`rsetedi.

Til bilimi xalıqlardıń` tariyxıy izertleytug`ın ilim bolg`an tariyxıy ilimi menen tıg`ız baylanıslı boladı. Ulıwma insan tilinın` payda bolıwı menen tildin` kelip shıg`ıwı jo`ninde so`z etkende, tillik qubılıslardıń` o`zgeriske ushıraw sebeplerin anıqlawda til bilimi tariyx ilimine su`yenedi. Kerisinshe tariyx ilimi de til biliminin` jetiskenshiliklerin paydalanadı. Til tariyxı sol tildi payda etiwshi ha`m alıp ju`riwshi (qollanıwshı) xalıqtın` tariyxının` ayırıqsha bir ko`rinisi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da belgili bir xalıqtın` tilin izertlegende sol tilde so`ylewshi xalıqtın` tariyxın onı bo`lek qarawg`a bolmaydı. Tariyx ilimi de xalıqtın tariyxın izertleude tillik qubılıslardıń` tu`rli tariyxıy da`wirlerde o`zgerislerge ushırawın esapqa almawı mu`mkin emes. Xalıqlardıń` kelip shıg`ıwın (etnogenezin), olardıń` ma`deniyatının` o`siwin ha`m tutas ja`miyettin` rawajlanıwın tu`rli tariyxıy basqışlarg`a izertlewde, xalıqlardıń` o`z-ara baylanısın, bir-birine ta`sirin anıqlawda tariyx ilimi so`zsiz til biliminin` jetiskenliklerine su`yenedi.

Til bilimi tariyx iliminin baslı tarawları bolg`an etnografiya, arxeologiya menen tıg`ız baylanıslı boladı. Ha`zirgi til usı qa`lpine kelgenshe og`ada uzaq rawajlanıw da`wirlerin basınan keshirgen. Ha`zirgi ko`pshilik tillik qubılıslar menen birlikler og`ada erte zamanlardan berli tilde o`mir su`rip kiyatırg`an bolıwı so`zsiz. Bul jag`day xalıqlardıń` a`yyemgi da`wirlerdegi tariyxın tu`rli qazılma materiallar menen tastıyıqlap otırıp izertleytug`ın arxeologiya ilimi menen, xalıqlardıń` turmısı menen u`rip-a`detin, da`stu`rlerin izertleytug`ın etnografiya ilimi menen til biliminin` baylanıslı ekenin an`latadı. Tildin` dialektlik qatlamın anıqlawda etnografiyalıq mag`lıwmatlar og`ada a`hmiyetli xızmet atqa-radı. Dialektlik so`zlikler du`ziwde ha`m sol tiykarda tildin` dialektlik-ariallıq kartasın jaratıwda etnografiya til bilimine ja`rdem beredi. Ayırıqsha til biliminin` u`lken bir tarawı bolg`an til tariyxına qatnaslı ma`selelerdi izertlewde arxeologiya ha`m etnografiya mag`lıwmatları og`ada a`hmiyetli. Sonday-aq til biliminin` tag`ı da bir tarawı etnolingvistika bolıp, ol ilimi xalıqtın` tilin sol tildi alıp ju`riwshi, onı qollanıwshı xalıqtın` ma`deniyatın` ha`m ko`rkem o`neri menen tıg`ız baylanısta izertleydi.

Til bilimi basqa ilimler sıyaqlı filosofiyalıq ilimler menen, sonın` ishinde ayırıqsha diaklektika ha`m logika ilimleri menen tıg`ız baylanıslı boladı. Filosofiya ilimi en` aldı menen ha`r bir jeke ilimdi izertlew usılları menen ta`miyenlewshi, metodologiyalıq jaqtan bag`darlawshı retinde xızmet etedi. Basqa ilimler sıyaqlı til bilimi filosofiyanı metodologiyalıq jaqtan esapqa aladı. Sonın` menen birge filosofıyanın` da, til biliminin` de ko`plegen ortaqlıq izertleytug`ın ma`seleleri bar.

¹ Филология грекше **fileo**-сүйемен, **logos**-сөз деген сөзлериниң биригиуинен жасалған.

Ta'biyat ha'm ja'miyet qubılısların dilektikalıq materializm tiykarında tu'sinetug'in bolsaq,onda barlıq qubılıslardı,sonın` ishinde tillik qubılıslardı da o`zgeriske ha'rekette, rawajlanıwda dep esaplawımız kerek ha'm olar o`z-ara mudamı baylanısta boladı dep sanawımız za`ru`r. Sonda g`ana til biliminin` ilimiy juwmaqları menen anıqlamaları durıs ha'm tiykarlı boladı.

Dialektikalıq kategoriyalar bolg'an sebep ha'm na'tiyje,mu`mkinlik ha'm haqıyqatlıq,ulıwma ha'm jeke ja'ne olardıń o`z-ara qarım-qatnası ma`selelerin materialistik ko`z qarastan tu`siniw til biliminin` ha'm onın` tarawlarınin` baslı mashqalaların ilimiy tiykarda durıs tu`siniwdi ta'miyin etedi.

Adamnıń oylawının til arqalı ju`zege shıg`ıp bekkemleniwi, insan o`zin qorshag`an ortaqlıqtı tanıp biliwi ha'm payda bolg'an tu`siniklerdi so`z tu`rinde tilde sa`wlelendiriwi t.b. usag`an usag`an ma`seleler filosofiyalıq jaqtan ilimiy tiykarda da`liylense g`ana til bilimi durıs jol menen rawajlana aladı.

Til biliminin` teoriyalıq tarawı bolg'an ulıwma til bilimi ja'ne filosofiya iliminin` tarawı bolg'an til filosofiyası izertleytug'in ulıwmalıq ortaq mashqalalarına iye boladı. Ma`selen,so`z ha'm ol bildiretug'in zat arasındag`ı baylanıs,til ha'm oylawdın` o`z-ara qarım-qatnası t.b. mashqalalar-ulıwma til bilimine de,til filosofiyasına da ten`dey tiyisli mashqalalar.

Sunday-aq filosofiya mazmun menen formanı dialektikalıq birlikte boladı dep esaplasa,til bilimi de bul jag`daydı bassılıqqa aladı. Filosofiyalıq jaqtan mazmunın` jasawı ushın belgili bir formag`a iye bolıwı tiyis. Til biliminde de belgili bir forma sog`an sa'ykes mazmundı an`latadı. Bunı en` aldı menen so`zdin` seslik-akustikalıq ko`rinisi (forması) menen ol bilidiretug'in ma`nisi(mazmun) ortasındag`ı qatnastan anıq ko`riwge boladı.

Til bilimi logika ilimi menen tıg`ız baylanıslı boladı.Logika insan oylawı ha'm onın` nızamları haqqındag`ı ilim.Al oylaw bolsa,til arqalı ju`zege shıg`adı. Ol so`z ha'm ga`p tu`rinde materiallıq seslik ko`riniske iye bola otırıp,ha`mmege tu`sinikli sıpatqa enedi.

Til biliminde oylawg`a dıqqat awdarılğ`anda en` aldı menen onı sa'ykes tillik birlikler menen nızamlarg`a qarım-qatnasına kewil bo`linedi. Ma`selen,oylawdın` birlikleri bolg'an ug`ım menen pikir ha'm sa'ykes tillik birlikler bolg'an so`z benen ga`p ortasındag`ı baylanısqa til biliminde u`lken dıqqat awdarıladı. Anıg`ıraq aytqanda,ug`ım ha'm so`z,pikir ha'm ga`p bir-birine tıg`ız baylanıslı bolg'an logika (ug`ım,pikir) ha'm lingvistikalıq (so`z,ga`p)tiykarg`ı birlikler bolıp tabıladı.Birak so`z benen ug`ım,ga`p penen pikir teppe-ten` kategoriyalar menen birlikler emesligin de esten shıg`armaw kerek.

Olardıń ayırmashılıg`ı bolqanlıqtan da so`z benen ga`p lingvistikalıq,ug`ım menen pikir logikalıq kategoriyalar dep esaplanadı. Tillik qubılıslar menen nızamlılıqlar miliylik,jeke xalıqlıq sıpatqa iye bolsa,oylaw ha'm onın` nızamlılıqları ulıwma adamzatlıq boladı. Sonlıqtan bir ug`ım yamasa bir tu`sinik ha'r tu`rli tillerde ha'r qıylı usıllar menen an`latıladı.Bul tildin` milletlik,al oylawdın` internatsiallıq sıpatqa iye bolatug`ının ko`rsetedi. Til biliminin` tariyxında logikalıq ha'm grammatikalıq kategoriyalardı ten`lestirip,barlıq ha'm universal` yamasa logikalıq grammatika do`retiwidin` ta`reptarları da boldı. Bug`an mısıl retinde XV88 a`sirde Frantsiyada payda bolg'an grammatikanı atap ko`rsetiwge boladı. Grammatika teoriyası tariyxındag`ı bul bag`ıt eki ilimdi til bilimi ha'm logika birlestire otırıp,adamzat tilinin` ha`mmesine ten`dey bolg'an birden bir grammatika (universal`-ratsonal` grammatika) do`retiwge umtılw menen ilimde belgili.

Til bilimi psixologiyalıq ilimi menen baylanıslı boladı.Psixologiya ilimi adamdag`ı psixikalıq qubılıslardı izertleydi.Adamnıń kewil-ku`yi,qabıllaw uqıbı,oy-sezimleri, minez-qulıq belgileri,erki ha'm t.b. Qa`siyetleri psixikalıq qubılıslar bolıp,,ol belgilerdin` ko`pshiligi til arqalı ju`zege shıg`adı. Bir oydı (mazmundı) adamnıń psixikalıq jag`dayındag`ı o`zgerislerge baylanıslı ha'r tu`rli da`rejede bildiriw (tu`sindiriw)mu`mkin.Sunday-aq pikir bildiriwde adamnıń psixikalıq jag`dayına baylanıslı tillik birlikler tan`lap alınadı.

Til tek g`ana oydı bildiriw quralı xızmetin atqarıw menen sheklenbeydi,sonın menen birge ol adamnıń sezimlerinde an`latadı. Adam qarım-qatnas jasawda belgili bir oydı (mazmundı)an`latıp qoymastan,sonın` menen birge sol mazmundag`ı ta`nha`o`zinin` qatnasın da ha'm ko`z qarasında bildiredi.Bul jazba tilge qarag`anda da,a`sirese,awız eki so`ylew tillerinde de anıq seziledi. Ga`pler o`zlerinin` aytılw maqsetine qaray ha'r tu`rli boladı.Til biliminde ga`plerdi

xabar,soraw,u`ndew,buyırıq ga`pler dep bo`liw da`stu`rge aylang`an.Ol ga`plerdi aytıwda so`ylewshi o`zinin` ishki psixikalıq jag`dayları bolg`an tan`lanıw, su`yiniw, ku`yiniw,o`kiniw ha`m t.b. sıyaqlı keshirmeleleri tiykarg`ı mazmunga` qosa an`latadı. Solay etip psixologiyalıq lingvistikalıq qubılıslardı tu`siniwge ja`rdem beredi. Sonın` menen birge tilden tek g`ana psixikalıq qubılıslardı izlew,onın` tiykarg`ı qa`siyetleri bolgan qarım-qatnas jasaw quralı xızmetin atqarıwına,oydı ju`zege shıg`arıwshi ekenligine dıqqat awdarmaw qa`te.

Til bilimi geografiya ilimi menen baylanıslı boladı. Bul baylanıs a`sirese lingvistikalıq geografiya,toponimika ha`m dialektologiya ilimlerinden ayqın ko`rinedi.tildin` fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qubılıslarının` taralıw o`risin anıqlaw,qaysı soramlarda (territoriyada)qanday tillik qubılıslardıń jumsalıwın ko`rsetiw til bilimi ushın da,geografiya ilimi ushın da u`lken a`hmiyetke iye.Tildin` dialektlik quramı anıqlag`anda g`ana onın` dialektlik kartası du`ziledi.Ayırım tillerdin` lingvistikalıq atlası jasaldı degen so`z tillik qubılıslardıń taralıw shegarası (izogloss) anıqlandı degendi an`latadı.Lingvistikalıq atlas bir tillik ha`m ko`p tillik bioladı. Ko`p tillik atlas negizinen tuwısqan tillerdin` faktleri tiykarında du`ziledi.

Til bilimi menen geografiya iliminin` shegarasındag`ı tag`ı bir ilim **t o p o n i m i k**<sup>1</sup> bolıp tabıladı.Bul ilim geografiyalıq atamalardı izertleydi.bizge ma`lim,ko`pshilik geografiyalıq atamalar uzaq da`wirlerdin` esteligi. Sonlıqtan til tariyxı ushın topopnimikanın` a`hmiyeti og`ada ullı.

Til bilimi ja`miyetlik (sotsiallık)ilimlerden tısqarı barlıq tiykarg`ı ta`biyat ilimleri menen de baylanıslı. Til bilimi ayırıqsha fiziologiyalıq,fizika,meditsina,matematika usag`an fundamental` ilimler menen tıg`ız baylanıslı boladı. To`mende olarg`a bo`lek-bo`lek qısqasha tu`siniw beriledi.

Til bilimi fiziologiya menen,onın` ayırıqsha bir tarawı-adamnın` anatomiyası menen baylanıslı.til qanshelli ja`miyetlik qubılıs bolg`anı menen ba`rı bir adam organizminin`,anıg`ırag`ı so`ylew ag`zaların` xızmeti tikarında ju`zege shıg`adı.So`ylew ag`zaları eki ilim ta`repinen-fiziologiya ha`m til bilimi ta`repinen izertlenedi. Əlbette,ekewi eki maqsetti go`zleydi.

Fiziologiya ilimi so`ylew ag`zalarına adamnın` biologiyalıq jaqtan tirishilik etiwın ta`miyinlewshi adam mu`sheleri retinde qaraydı:o`kpe-qandı kislorod penen u`ziliksiz ta`miyenlewshi,murın boslıg`ı a`dette dem alıwdı ha`m shıg`arıwdı ta`miyenlewshi,awız boslıg`ı ha`m ondag`ı ag`zalar awqatlıq zatlarg`a qolaylastırıw xızmetin atqarıwshi ha`m t.b. Til bilimi so`ylew ag`zalarına adamnın` so`ylewin ta`miyinlewshi mu`sheler retinde qaraydı:o`kpe so`ylewdi hawa ag`ımı menen ta`mi-yinlewshi, awız ha`m murın boslıqları so`ylewde jan`g`ırıq xızmetin atqarıwshi,awızdag`ı so`ylew ag`zaları tilde seslik o`zgesheliklerdi payda etiwshi ha`m t.b. Esitiw ag`zaları da adamnın` mu`sheleri retinde fiziologiyada da,til biliminde de izertlenedi.Anıg`ırag`ı,so`ylew ha`m esitiw ag`zalarına sıpatlama beriwde,olardıń xızmetin tu`sindiriwde til bilimi fiziologiya iliminin` jetiskenliklerine su`yenedi.til biliminin` ayırıqsha fonetika tarawı fiziologiya menen tıg`ız baylanıslı boladı.Seslerdin` artikulyatsiyasın anıqlawda fonetika ilimi adam mu`shelerin, olardıń qurılısın izertlewshi ilim bolg`an fiziologiyanın` tabıslarına tiykarlanadı.Fonetikada fiziologiya iliminde jumsalatug`ın terminler menen tu`siniwler jumsaladı.

Til biliminin` fonetika tarawı fizika iliminin` ayırıqsha bir tarawı bolg`an akustika menen tıg`ız baylanıslı.Akustika ta`biyattag`ı tolıp atırg`an seslerdi,sonın` bir ko`rinisi bolg`an til seslerin,til seslerinin` esitiliuin,izertleydi. Akustika seslerdin` payda bolıw,taralıw,esitiliw teoriyasın so`z etedi ha`m seslerge ta`n beligilerdi anıqlaydı. ses ırğ`ag`ın,ses ku`shin, ses tembrin,seslerdin` sozımlılıwın ha`m t.b. qa`siyetlerin anıqlaw arqalı seslerdin` akustikalıq sıpatlaması beriledi. Til sesleri ton ha`m shawqımnın qatnası arqalı jasaladı. Sonday-aq awız, murın ha`m jutqınshaq boslıqları jan`g`ırıq (rezonator)xızmetin atqara otırıp seslerge akustikalıq jaqtan tu`r beredi. Mine,bul ayılğ`anlar akustika ha`m fonetika ilimlerinin` tabıslarına su`yengen halda tu`sindiriledi. Fonetika da akustika iliminde jumsalatug`ın terminler menen tu`siniwler qollanıladı.

¹ топонимика сөзи грекше **topos-** жер, **онима-**ат сөзиниң биригиўинен жасалған.

Til bilimi meditsina ilimi menen baylanıslı boladı. Til bilimi a`dette deni saw mu`shelerdin` (so`ylew ag`zalarınin`) xızmetine tiykarlanıp tillik qubılıslarg`a sıpatlasa beredi. so`ylewdi a`melge asıratug`ın bas miyi, joqarı nerv sisteması, so`ylew ha`m esitiw ag`zaları tu`rli sırtqı yamasa ishki ta`sirler arqalı zaqımla-nıwı, keselleniwi mu`mkin. So`ylewdi a`melge asıratug`ın adam mu`shelerinin` sawlıg`ın tekseretug`ın ha`m emleytug`ın meditsina iliminin` tarawları bolg`an psixiatriya, logopediya, defektologiya ilimlerinin` jetiskenlikleri de til bilimi ushın a`hmiyetli. Tu`rli sebepler menen adamnın` so`ylewi yamasa esitiwinin` a`dettegi jag`daydan o`zgeriwi, so`ylewdin` buzılıwı (afaziya), geren`, gu`n` adamlardı emlew ma`seleleri meditsinalıq ilimlerden` mashqalaları bolıw menen birge til bilimine de olardıń qatnası bar.

Til bilimi matematika ilimi menen baylanıslı boladı. Bul ilimlerden` baylanısı tillik qubılıslardı izertlewde matematikalıq metodlardı qollanıwda, sonday-aq awdarma ma`selelerinde ayırıqsha ko`zge tu`sedi. Tildi matematikalıq metodlar tiykarında izertleytug`ın ayırıqsha bir taraw bolg`an matematikalıq lingvistika matematika ha`m til biliminin` qatnasında payda bolg`an ilim.

XX a`sirdin` ortalarına kelip, texnikalıq ilimlerden` rawajlanıwı menen, ayırıqsha, elektronika, avtomatika, telemexanika ilimlerinin` jetiskenlikleri tiykarında og`ada quramalı elektron esaplaw mashinalarının` do`retiliwi kibernetika iliminin` tez pa`t penen o`siwine alıp keldi. Kibernetika¹ iliminin` o`zi matematika, fizika, fiziologiya, psixologiya, til bilimi ha`m t.b. ilimlerinin` baylanısında, solardıń tabısı na`tiyjesinde, sol ilimlerden` sintezi retinde payda bolg`an keleshegi og`ada zor jan`a ilim tarawı bolıp tabıladı. Kibernetika o`z gezeginde basqa ilimlerden`, sonın` ishinde til biliminin` rawajlanıwına ken jol ashıp beredi.

Kibernetikanın` u`lken tabısı jetilisen ha`zirgi zaman elektron esaplaw mashinalarının` do`retiliwi menen tıg`ız baylanıslı. elektron-esaplaw mashinaları adam miyinin` xızmetine jaqın xızmetti atqara alatug`ınday etip jasalg`an. Ol bir sekund ishinde bir neshe mın` matematikalıq a`mellerdi ornlaydı. elektron esaplaw mashinaları eki tillik yamasa ko`p tillik awdarma jasaw xızmetin atqara aladı. Solay etip til bilimi menen kibernetikanın` elektron-esaplaw mashinalarının` xızmetinen anıq ko`rinedi.

Til qarım-qatnas jasaw, xabarlaw (xabar beriw, xabar alıw) xızmetlerin atqaratug`ınlıg`ı belgili. Kibernetikada da xabarlaw, mag`lıwmat beriw degen tu`sinikler qollanıladı.

Biraq kibernetikadag`ı xabarlaw ken` ma`nide-esitiw, ko`riw, iyis seziw, da`m seziw ma`nilerinde tu`siniledi. Sırtqı du`n`ya haqqındag`ı tu`sinik beretug`ın barlıq seziw ag`zaları (sonın` ishindegi tildegi esitiw ha`m so`ylew ag`zaları) arqalı qabıllanatug`ın yamasa taralatug`ın mag`lıwmatlar til bilimi ushın da, kibernetika ushın da birdey a`hmiyetli mag`lıwmatlar bolıp esaplanadı.

Til bilimi s e m i o t i k a¹ ilimi menen de baylanıslı boladı. Til tan`balar sistemasına kiredi. Al pu`tkil tan`balardıń teorikalıq ta`repi semiotika iliminde so`z etiledi. Semiotika turmıstın` barlıq tarawlarında qollanılatug`ın (Morze a`lipbesi jol qatnasında jumsalatug`ın tan`balar sisteması, tu`rli sistemadag`ı jazıwlar ha`m shifrlardıń ha`r qıylı usılları, a`skeriy flot islerinde jumsalatug`ın tan`balar sisteması, tu`rli kartalar ha`m olardı du`ziw jolları ha`m t.b.) tan`balar sistemasın izertleydi. Semiotika til de ko`plegen tan`balar sistemasına salıstırıp qarag`anda da u`lken ayırıqshalıqlarına, sheksiz ken` mu`mkinshiliklerine iye boladı. Tildin` tan`balıq sıpatı joninde so`z bolg`anda bul ma`selege ken`irek toqtaladı.

Juwmaqlap aytqanda, til qarım-qatnas jasaw quralı retinde insan turmısının` barlıq ta`replerinde jumsalatug`ın bolg`anlıqtan, ja`miyetlik o`mir su`riwinin` tiykarg`ı sha`rti sıpatında barlıq ja`miyetlik ilimler menen tıg`ız baylanıslı boladı. Sonday-aq til janlı adam mu`shelerinin` xızmetinin` na`tiyjesi retinde so`ylew, esitiw, este saqlaw ha`m t.b. og`ada quramalı ma`selelerdi sheshiwde ko`plegen ta`biyat tanıw ilimleri menen de baylanıslı boladı.

TİLLERDİN` MUG`DARI

¹ Кибернетика грекше **kubernetio** — «басқараман» дегенди билдиреди.

¹ Семиотика- грекше **sema**-таңба сөзинен жасалған.

Jer sharında tillerdin` qansha ekeni elege shekem anıq emes. Bunin` baslı sebebi qanday belgiler tiykarında onı ayrıqsha til dep esaplaymız degen sorawg`a juwap bir qıylı emes. O`z aldına ayrıqsha til me yamasa basqa tildin` dialekt ko`rinisi me? degen sorawg`a juwap beriw de tap usınin` menen sabaqlas. Bir topar alımlar bir tildi ayrıqsha til retinde tanıp, onı o`z aldına til sıpatında du`n`ya tilleri qatarına qossa, tap sol tildi ekinshi topar alımları o`z aldına g`a`rezsiz til emes, al basqa bir tildin` dialekti dep da`lilleydi. Usınin` saldarınan du`n`ya tillerinin` anıq sanı shıqqaydı. Solayda a`debiyatlarda du`n`ya tillerinin sanı 2500-3000 aralıg`ında bolıwı kerek degen shamalau ko`birek keltiriledi. Sonday-aq 1971-jılı Ispaniyada til bilimi boyınsha o`tkerilgen Kongresste dun`yada 1976 til bar degen anıq san da keltirildi.

Buring`ı SSSR aymag`ında tillerdin` sanı da anın` ayılmag`an edi. Sol da`wirdegi SSSR ilimler Akademiyasının` til bilimi institutının` mag`lıwmatları tiykarında 128-132 aralıg`ında tiller bar degen shamalawdın` keltiriliwi bug`an mısıl bola aladı.

Tillerdin sanının anıq bolmawının` tag`ı da bir tiykarğ`ı sebebi - du`n`ya tilleri ele ha`r ta`repleme tolıq izertlenbegen bolıwı mu`mkin. Tillik ayırmashılıq penen dialektlik ayırmashılıqtın` jeterli anıqlanbawı da bug`an sebep boladı. Usın` menen birge ha`r tu`rli etnikalıq toplamlardın` bir tilde yamasa o`z ara ju`da` jaqın bolg`an tillerde so`ylewi mu`mkin. Bug`an kabardinler menen cherkesslerdin` eki tu`rli xalıq bolıwına qaramastan kabardin-cherkess degen bir tilde so`ylewin, karachay menen balkarlardın`, inglisler menen amerikalardın ha`r tu`rli xalıq bolg`anı menen olardın` da orta q tilde so`ylewlerin mısıl retinde ko`rsetiw mu`mkin. Kerisinshe, bir xalıqtın` o`zinin` eki tu`rli tilde-komi-zryan, komi-peri tillerinde soyleydi, morvalılar erza-mordva, moksha-mordva degen tillerde so`yleydi.

Du`n`yadag`ı tiller grammatikalıq qurılısı menen so`zlik quramı boyınsha da, qollanıwshılar sanı jag`ınan da, rawajlanıw da`rejesi menen izertleniw jag`dayı ta`repinen de olar og`ada ko`p tu`rli bolıp keledi. Ayırım tiller og`ada erte zamanlaradan berli belgili ha`m o`zinin a`debiy tiline, jazıwına iye, al geypara tiller jan`a g`ana belgili bolıp atır ha`m jazıwı ele tolıq qaliplespen, geybir tillerde og`ada ko`p sandag`ı adamlar (ju`zlegen million), al geybir tillerde og`ada az sandag`ı adamlar (bir neshe mın`) so`yleydi, geypara tiller ma`mleketlik til bolsa, al ayırım tiller milletler aralıq yamasa xalıqaralıq tiller bolıp sanaladı.

Du`n`ya tilleri ortasındag`ı ayırmashılıq ha`m ko`p tu`rlilik ti ko`riw menen birge olar ortasındag`ı tolıp atırğ`an orta q qasıyetlerdin de bolatug`ınlıg`ında umıtpaw kerek. Sebebi barlıq tiller de seslik til bolıp sanaladı. Al til sesleri adam mu`shelerinin` (so`ylew ag`zalarınin`) xızmeti na`tiyjesinde ju`zege shıg`adı. So`ylew ag`zalarınin` du`zilisi barlıq tiller o`zinin` ko`plegen ulıwmalıq ha`m orta q ko`plegen nızamlılıqlarına iye boladı. Solay etip, du`n`yada mın`lag`an tillerdin` bolıwına qaramastan, biz «tiller» haqqında emes, sonın menen birge pu`t-kil adamzat «tili» haqqında da so`z etemiz. Tiller ortasında og`ada ko`p ayırmashılıqlardın bolıwına qaramastan, olar en` baslı ma`seleler boyınsha orta q ulıwmalıq qasıyetlerge de iye boladı.

Juwmaqlap aytqanda tillerdin` mug`darı jo`ninde mag`lıwmatlar belgili da`rejede sha`rtlilik sıpatqa iye bolıp, bunı du`n`ya (tillerinin` mug`darın) pu`tkilley anıq san menen atap ko`rsetiw ha`zirshe mu`mkin emes.

TİL HA`M BASQA DA QATNAS QURALLARI

Til arqalı ha`m tilsiz qarım-qatnas jasaw tek adamg`a g`ana ta`n qasıyet bolsa, ol tilsiz qatnas jasaw barlıq maqluqlarg`a ta`n qasıyet bolıp tabıladı.

Adamlardın` til arqalı pikir alısıwı, birin biri tu`siniui, qarım-qatnas jasawı menen haywanatlardın` tuwma instinkti arqalı qarım-qatnas jasawı ortasında usashılıqlardın` bolatug`ınlıg`ın biykarlawg`a bolmaydı. Bulardın` ekewinde de, yag`nıy adamlardın` da, basqa maqluqlardın` da o`z ishinde bir-biri menen qarım-qatnasında «anlatıwshılıq» ha`m «mazmunlıq» qasıyetleri saqlanıp qalsa da, ba`ri bir olarda tu`p-tamırınan sapalıq o`zgeshelik, u`lken ayırmashılıq boladı. Haywanat du`n`yasındag`ı qatnas tiykarınan tuwma, a`wladtan a`wladqa o`tip otırıratug`ın na`sillik qubılıs bolsa, adamlar ortasındag`ı qatnas, pikir alısıwı, so`ylesiw-bul onnan pu`tkilley

basqasha,og`ada quramalı,seslik yamasa tan`balıq ko`riniste (ha`rip arqalı) a`melge asatug`ın,na`sillik emes,al teren`ja`miyetlik qubılıs bolıp tabıladı.

Haywanat du`n`yasındag`ı qatnastın` na`sillik bolatug`ının da`lilleytug`ın ko`p g`ana mısallardı keltiriw mu`mkin. Ondag`ı qatnas xer saparı belgili bir jag`dayda belgili bir sebepler na`tiyjesinde a`melge asadı. Ma`selen,bir haywan sırttan tuwg`an qa`wipti seze otırıp, instinkt arqalı og`an juwap retinde qıshqırıp dawıs shıg`aradı. Solay etip do`nıp kiyatırg`an qa`wip haqqında o`zinin` basqa padalaslarına xabar beredi. O`z gezeginde onı esitken basqa haywanlar da seziklenip,qa`wipten saqlanıwdın` ilajın ko`re baslaydı. Mine,usınday jag`dayda xabar beriwshi maqluqtın` da, xabardı qabıllawshının` da bergen reaktsiyası akademik I.P.Pavlovtn` (1949-1936) «birinshi signal sisteması» dep atalatug`ın tu`sinigine tuwra keledi. I.P.Pavlovtnı ta`liymatı boyınsha a`dette birinshi signal sisteması barlıq maqluqtın` (sonın` ishinde adamnın` da) sırtqı qozdırwshı ta`sirge bergen sa`ykes juwabı bolıp tabıladı. Tillik qatnas I.P.Pavlovtnı da`lillewi boyınsha ekinshi signal sistemasına jatadı ha`m ol tek adamzatqa g`ana ta`n qa`siyet boladı. Tillik qatnas sol tildi paydalanıwshı adamlardıń tuwma (na`sillik) emes,al udayı bilimdi iyelep barıwına,belgili bir tildi stixiyalı yamasa sanalı tu`rde o`zlestiriwine tiykarlanadı. Mudamı emes, al tek ayırım jag`daylarda g`ana til arqalı pikir alısıw aldın ala jobalastırg`an sıpatqa iye bolıwı mu`mkin. En` baslısı, tillik qatnas tek g`ana tuwrıdan-tuwra bolatug`ın ta`sirge beriletug`ın faktordın` katnasınan tuwatug`ın pikirdi g`ana adam ayta aladı degendi an`latpaydı. Kerisinshe,onday faktorlar bolmasa da,adam so`ylew waqtında tilden paydalana otırıp,situatsiyadan pu`tkilley shıg`ıp ketken halda da`l so`ylew waqtında hesh qanday bolmag`an, o`tmish yamasa keleshek haqqında pikir ju`ritiwi, bir wakiya, qubılıs xem t.b. haqqında abstrakt juwmaqlar shıg`arıwı, boljawlar jasawı mu`mkin.Basqasha aytqanda so`ylewshi so`ylew waqtında hesh qanday aldın ala jobalastırılmağ`an na`rseler jo`ninde abstrakt oylaw tiykarında esittirip qıyal su`re aladı.

Til arqalı xabarlawdın` mazmunı sheksiz ken` ha`m ko`p tu`rli. Adamnın` biliwi,o`zin qorshag`an du`n`yanı tanıwı qansheli sheksiz bolsa, til arqalı xabarlawdın` mazmunı da sonday sheksiz boladı. Sonday-aq til arqalı xabarlaw sapalıq jaqtan ayırıqsha xabarlaw bolıp, bul tek belgili bir fakttı yamasa sog`an baylanıslı bolg`an so`ylewshinin` emotsiyasın jay bildiriw emes, al ol fakt tuwralı pikir alısıw bolıp tabıladı.

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı til dep saplanatug`ın bolsa,tilden de basqa sog`an usag`an qarım-qatnas jasawdın` tag`ı bir quralı boladı.Ol da bolsa,adamnın` erkinen tis tu`rli emotsiyalıq jag`dayın an`latatug`ın ku`liw, jılaw, tu`rli mimika ha`m keyin ala ha`r xalıqtın` turmısında qabıl etilip ha`m qa`liplestirip ketken ha`r qıylı dene ha`reketleri (bastı tu`rli bag`ıtqa shayqaw, qoldı silteu ha`m t.b.)Bug`an so`ylew waqtında tu`rli jag`daylardın` sebebinen (qorqıw, quwanıw) eriksiz dawıs tembrinin o`zgeriwi, dawıstın` qaltırap shıg`ıwı,so`ylew tezliginin` o`zgeriwi ha`m t.b. jatadı.Kelip shıg`ıwı boyınsha qarım-qatnas jasawdın` bir tillik emes tu`ri seslik tilden a`lle qansha waqıt burınıraқта payda bolg`an.Ha`tte bir adamnın` o`mirin alıp qarasaq ta qarım-qatnas jasawdın` bul tu`ri aldın payda bolatug`ının ko`remiz. Ma`selen,jas balanın` so`yley alıw uqıbının` qa`liplesiwinen burın en` da`slep onın` tillik emes qatnas jasaw qa`biletinin` (ku`liw,jılaw ha`m t.b.) bolatug`ının an`laymız.

Gu`n`elek adamlardıń paydalanatug`ın «ilim»qatnas quralı bolg`an a`dettegi tilge tiykarlanadı.Biraq a`dettegi so`ylew tilinde an`latıw til sesleri arqalı bolsa, gu`n`elikler tilinde iske asadı. Solay etip til sesleri arqalı an`latıwdan endi ha`reketler arqalı an`latıwg`a ko`shiriledi.

Adamzat ja`miyeti rawajlanıuının` ha`zirgi da`rejesinde oy-pikirdi bildiriwde qosımsha tu`rde ilim ha`m texnikanın` jetiskenlikleri ken qollanıladı. Bunday qosımsha tilge qon`ıraw ha`m gudok seslerinen baslap magnitofon, telefon, radio xem t.b.shekemgi qarım-qatnas jasawdın` texnikalıq quralları jatadı. Jazba qosımsha tilge belgili bir tilde jumsalatug`ın a`dettegi grafikalıq jazıwdan basqa jerdemshi til retinde jumsalatug`ın qol a`lipbe-daktilologiya ha`m noqatlı a`lipbe jatadı.

Bulardıń da`slepki (qol a`lipbe-gu`n`elekler ushın),son`g`ısı (noqatlı a`lipbe) soqırlar ushın altı noqattın` tu`rli kombinatsiya ja`rdeminde do`retilgen arnawlı a`lipbe 1829-jılı frantsuz alımı Lui Brayl` ta`repinen oylap tabılğ`an edi.

Qosımsha til xızmetin Morze telegraf a`lipbesi,jol qa`deleri tan`baları, bayraq raketalar menen xabarlaw,sonday-aq

tu`rli ilim tarawlarında (matematika, ximiya xem t.b.) jumsalatug`ın qosımsha tan`balar menen formulalar atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, pikir alısıw, so`ylesiw arqalı qarım-qatnas jasaw seslik tilge ta`n qa`siyet boladı dep esaplaw menen birge sg`an usag`an xızmetin atqara alatug`ın basqa da qurallardın` olatug`ının umıtpaw kerek.Biraq ol qural da hesh waqıtta seslik tildin` ornın tolıq basa almaydı

TİL JA`MIYETLİK QUBILIS SIPATINDA

Til-bul adamlar ortasında qarım-qatnas jasawdın` en` a`hmiyetli kuralı. bunday «qural»xızmetin til tek ja`miyette, ko`pshilik ortasında g`ana alısıp, bir-birin tu`siniwi ushın jumsaladı.So`ylesiw,pikir alısıw bir ja`miyetten jasawshılar ortasında g`ana boladı.Adam bar jerde til de boladı, adamzat ja`miyeti payda bolıwı menen bir waqıtta til de payda bolg`an. Ja`miyet bolmag`an jerde til, til bolmag`an jerde ja`miyet bolmaydı. Adamnın`,tildin`, ja`miyettin` payda bolıw da`wiri bir waqıttı o`z ishine qamtıydı. Sebebi olardın` birisiz ekinshisi bolıwı mumkin emes.Solay etip til ja`miyetlik qubılıs bola otırıp,ol basqa barlıq ja`miyetlik qubılıslardan ayırılıp turadı. Til de basqa ja`miyetlik qubılıslar sıyaqlı ja`miyet ushın xızmet etedi.Sonın` menen birge tildin` ja`mi-yetlik xızmeti menen o`risi qa`legen basqa ja`miyetlik qubılıslardan sheksiz eken. Mine, bul jag`ınan til basqa barlıq ja`miyetlik qubılıslardan ayırılıp turadı.

Tildin` ja`miyetlik xızmetin sheksiz ken` ekenligi onın` adam o`mirinin` barlıq salaları menen tarawlarında, o`ndiriste, ilimnin` ha`mme shaqaplarında, texnikada h.t.b. sheklenbegen halda jumsalıwında ko`rinedi.Tilden basqa qa`legen ja`miyetlik qubılısları ja`miyet o`mirinin` tek bir sheklengen tarawına g`ana ta`n boladı,ha`m sog`an xızmet etedi.

Eger de bir ja`miyetlik du`zimdi bazis,al og`an xızmet qılatug`ın barlıq qubılıslardı (siyasat,ideologiya,ma`deniyat, ta`biyat,filosofiya,huqıq ha`m t.b.)nadstoyka ja`ne ol klasslık boladı desek,tildi solardın` qaysısına jatqarıwg`a boladı degen sorawg`a ha`r tu`rli juwaplar berilip keledi.Birewler tildi de ja`miyetlik qubılıs ekenin esapqa ala otırıp,basqa ja`miyetlik qubılıslar sıyaqlı baziske nadstoykalıq xızmet atqaradı,til de basqa ja`miyetlik qubılıslar sıyaqlı klasslıq boladı dep esaplanadı. Bunday teoriya Rossiyada 30-40 jılları N.Ya.Marr ha`m onın` ta`reptarları ta`repinen quwatlandı ha`m bul ha`te teoriya til biliminin` nadurıs bag`darda rawajlanıwına alıp keldi.50-jıllardın` basında bul teoriya qaralandı ha`m tildin` basqa ja`miyetlik qubılıslarg`a usap baziske nadstoykalıq xızmet atqarmaytug`ınlıg`ı,tildin` klasslıq emes,al ulıwmalıq xalıqlıq bolatug`ınlıg`ı moyınladı.

Til ja`miyet ushın xızmet etkenlikten sol ja`miyet rawajlanıw menen birge rawajlanadı. ja`miyette bolg`an o`zgerisler,janalıqlar tilde de o`z ko`rinisin tabadı. Biraq ja`miyet o`zine ta`n rawajlanıw nızamlarına,al til o`zine ta`n bolg`an rawajlanıw nızamlarına iye boladı.Ol nızamlar sa`ykes kele bermeydi.Ma`selen,ja`miyet revolyutsiyalıq jol menen rawajlansa,bir ja`miyetlik du`zim ekinshi ja`miyetlik du`zim menen almasıp otırsa,ja`ne onın` rawajlanıwı awmalı-to`kpeleli sıpatta bolıp,a`ste-aqırın,ga` tez o`zgeriske ushırıp tursa,til onday jol menen emes,al evolyutsiyalıq jol menen bir qa`lipte a`melge asadı.Bul rawajlanıw jolında til pu`tkilley o`zgerip,bir til ornına ekinshi bir tildin` keliwi talap etilmeydi.Ja`miyetlik du`zim o`zgeriwi menen onı qollap quwatlaytug`ın, sol ja`miyetlik du`zimnin` jasap turıwın ta`miyinleytug`ın, nadstoyka xızmet atqarıwshı barlıq ja`miyetlik qubılıslar (siyasat, ideologiya,ma`deniyat,huqıq ha`m t.b.)tu`p tamırnan o`zgeredi.olardın` jaqaları payda boladı.Al til ayırım o`zgerisleri menen buring`ı ja`miyetlik du`zimshede,jana ja`miyetlik du`zimge de teqdey xızmet ete beredi. Ja`miyetlik du`zim o`zgeriwi menen tildin` sapalıq jaqtan pu`tkilley o`zgerip ketiwi sha`rt emes.Sonın` menen birge til ja`miyette jasawshılar ushın ortaqlı bolmasa,onday ja`miyettin` o`mir su`riwi mu`mkin emes.Tu`rli klass wa`killeri bir ja`miyette jasaw ushın ortaqlı bir tilde bir-biri menen qarım-qatnas jasawı sha`rt.Onısız ja`miyet jasay almaydı.Sonlıqtan da til klasslıq emes,al ulıwma xalıqlıq boladı.

Durıs, tu`rli klass wa`killerinin` ayırıqshalıq belgileri tilde o`z sa`wlesin tabadı.Tu`rli klass wa`killerinin` ayırım tillik o`zgesheliklerinin` bolıwı olar pu`tkilley ha`r qıylı tildi qollanadı degendi an`latpaydı.Tu`rli klass wa`killiklerinin`, ka`sip iyelerinin` ayırıqshalıqlarına qapay tillik ayırıwshalıqlarının` bolıwın til ilimi biykarlamaydı. Kerisinshe, onday sotsiallıq, ka`siplik belgilerine qaray tillik o`zgesheliklerdin` bolıwın nızamlı qubılıs dep esaplaydı.

Tildin` ulıwma xalıqlıq bolıwı ba`rinen de burın onın` stukturalıq jaqtan birdey bolg`an bir tildi qollanıwınan ko`rinedi.Strukturalıq jaqtan tildin` bir tildi qollanıwınan ko`rinedi.Strukturalıq jaqtan tildin` bir pu`tinligi sol tilde so`ylewshilerdin` ha`mmesi ta`repinen ta`n alınadı ha`m bul olardıń ha`mmesin bir tilde so`ylewge ja`rdemlestiredi.Al tildin` ataratug`ın xızmeti jag`ınan, onı qollanıwshılardıń o`zgesheligine qaray tilde ayırmashılıqlar bola beredi.Solay etip tu`rli sotsiallıq toparlarga, ka`sipke, so`ylewshinin` bilim da`rejesine, jas o`zgesheligine, jınısına ha`m t.b. qaray paydalanıwda o`zgesheliklerinin` bolıwı so`zsiz.Biraq bul o`zgeshelikler ayırıqsha til da`rejesine shekem barıp jetpeydi.Usınday tildin` xızmeti jag`ınan o`zgeshelikleri «Tildi klasslıq boladı» degen tu`siniktin` payda bolıwına sebepti bolg`an.Bul qa`teliktin` en` negizgi sebebi tildin` stukturası menen onın` xızmeti ortasındaǵı ayırmashılıqtı esapqa alamawdan, olardıń ekewin birdey dep qarawdan bolsa kerek.

Ja`miyettegi sotsiallıq toparlar menen klasslar, ka`sip iyeleri ha`m t.b.lar stukturalıq jaqtan bir pu`tin bolg`an tilden o`zlerinin` talabına, tilegine ha`m keregine qaray paydalanadı.Bunday talapqa tiykarlana otırıp til stukturalıq jaqtan o`zgeriske ushıramag`an menen ol xızmeti jag`ınan o`zgeriske ushıraydı. Ma`selen, balıqshılardıń til menen paxtakeshlerdin` tilinde stukturalıq jaqtan parqı bolmag`anı menen ayırım so`zlerdin` qollanılgı jag`ınan, yag`nıy tildin` xızmeti boyınsha ol qatan` sistemada o`zinin` nızamlılıqlarına tiykarlang`an halda o`mir su`redi.Til ha`m onın` birliklerinen sol tilde so`ylewshiler o`z imkaniyatı menen uqıbına qaray paydalana otıradı.Til birliklerinin` qatan` nızamlılıqlar tiykarında qarım-qatnasqa tu`siwi, ha`reketke keliwi, ju`zege shıǵıwı so`ylew arqalı boladı.Basqasha aytqanda so`ylew tildin` jasawın, o`mir su`riwin ta`miyinleydi.Til so`ylewge kerekli bolg`an barlıq materiallardın` jıyntıǵı tildi ushan ten`iz desek, so`ylewshini kishkene qayıqqa ten`ewge boladı.O`zinin` so`ylewinde tilden kemenin` qalay paydalana alıwı tu`rli sebeplerge baylanıslı boladı.So`ylewshinin` bilimi, o`risi, sheberligi, ta`jiriyesi, talantı ha`m t.b. qa`siyetleri tilden paydalanıwda baslı orınlardı tutadı.

Til ha`m so`ylew tu`siniklerinin` ortasında shegara belgilep, olardıń ayırmashılıqlarının` bolatug`ınlıǵın birinshi ret ko`rsetip bergен ko`rnekli shveytsarlı alım Ferdinan de Sossyur boldı.Onnan keyin bul ma`sele basqa alımlar ta`repinen teren`irek izlertlendi.So`ylew dep son`ǵı da`wirde awızsha so`ylew de tu`siniletug`ın boldı.Sonın menen birge so`ylew degennen ken` ma`nide, «ishten so`ylew» esitirip so`ylemey-aq o`zinshe til birlikleri ja`rdeminde oylaw da tu`siniledi.

Adamnıń so`ylew iskerligi so`ylew aktı arqalı ko`rinedi.So`ylew aktı bul eki ta`repli qubılıs bolıp tabıladı.Birinshisi-aytıw: ekinshisi-qabıl etiw menen esitkende tu`siniw.So`ylewdin` jazba tu`rinde so`ylew aktı sa`ykes jazıwdı ha`m oqıwdı o`z ishine qamtıydı.

So`ylew aktı arqalı tekst du`ziledi.tekst degennen a`dette qag`azǵa ga`p yamasa ga`pler tu`rinde jazılǵan do`retpе aqlanadı.Biraq til iliminde tekst ken` ma`nide tu`siniliwi talap etiledi.birew ta`repinen jazılǵan xat yamasa shıǵarma da, awızsha ayılǵan pikir de tekst bola aladı.Sunday-aq tekst tek bir yamasa bir neshe ga`pten quralǵan kishi de, tutas gu`rrin`, povest`, poema, roman tu`rindegi u`lken de bola beredi.Ha`tteki ishten so`ylew arqalı da tekst do`retiledi.Til bilimi ushın do`retilgen barlıq tekstler de belgili da`rejede a`hmiyetke iye boladı.

Til biliminde til birliklerinin` sistemasın onın` quralları (inventar`lar), al til birliklerinin` o`z xızmetlerin` atqarıwdag`ı, yag`nıy ha`r qaysısı belgili bir mazmunga iye bolg`an ga`pler do`retiwdegi qag`ıydalar sistemasın grammatika dep ataw qabıl etilgen. Bul eki sistema-til birlikleri ha`m qag`ıydalar sisteması o`z-ara og`ada tıǵız ha`m o`tlesip ketken baylanısta boladı. Usı eki sistemanın` birliginen til kelip shıǵadı.

Biz to`mendegi professor Yu.S.Maslov ta`repinen du`zilgen til menen so`ylewdin` ha`m olardıń ayırım ta`replerinin` oz-ara qarım-qatnasın an`latatug`ın sxemanı keltiriwdi maqul ko`rdik.

TİL HA'M JA'MIYET

Ja'miyetsiz til, tilsiz ja'miyet bolmaydı. Sonlıqtan tildi adamlapdın` ja'miyetlik o'mipinen bo'lek qapawg'a bolmaydı. Tildin` pawajlanıwı ja'miyet pawajlanıwı menene baylanısta g'ana izeptlewi tiyisli. Sonday-aq til jeke adamlapdın` puwxıy qa'siyetine ta'n psixologiyalıq qubılıs ta emes. Olay bolg'anda ha'p bip adamnın` o'zinin` menshik tili bolıwı kepek, onda xalıq, millet tili bolmas edi. Sonlıqtanda til biologiyalıq ta, psixologiyalıq ta emes, al ja'miyetlik qubılıs boladı eken.

Tildin` payda bolıwı tuwpalı a'yyemgi Gpetsiyada kelip shıqqan, XV88-XV888-a'sip oyshıllapı ta'pepinen pawajlandırlıg'an kelisim teopiyası da belgili da'pejede, tildin` ja'miyetlik xapektepin moyınlag'an. Til bilimi tapiyxında bul ma'selege baylanıslı ha'p qıylı ko'z qapaslap bap. Bipaz ilimpazlap tildin` ta'g'-dipin, ondagı o'gepislepdi ja'miyet tapiyxınan, onın` ekonomikalıq, siyasiy pawajlanıw tapiyxınan g'ana izlew kepek dep tu'sindipedi. Solapdın` bipi H.Ya.Mapp boldı. Ekinshi ag'ım boyınsha, til ja'miyette basqarıwshı, bag'daplawshı pol' atqapadı. Adamlapdın` o'zlepide o'z tilinin` qapamawında bag'ınıshlı boladı. Til adamlaplıq sıptqı o'mip menen baylanıstıpatug'ın, «u'shinshi du'n'ya» quwatlı ku'sh dep sanawshı bag'ıt. Bunday ag'ımdı payda etken V.Gumboldt boldı. F.de Sossyup ha'm onın` ta'peptaplapı til o'z betinshe, o'z nızamı boyınsha pawajlanadı.

Til menen ja'miyet optasındag'ı qapım-qatnas og'ada qupamalı, ko'p qabatlı, ko'p tapawlı pproblema. Olapg'a tildin` ta'biyatı menen ja'miyetlik xızmeti, tildin` payda bolıwı ha'm pawajlanıwı menen ja'miyettin` tapiyxı optasında baylanıslı, tildin` adamlapdın` etnikalıq bipliklepi menen baylanıslı, ja'miyetlik fopmatsiyalap menen baylanıslı h.t.b jatqarıwg'a boladı.

TİL HA'M SO'YLEW

So'ylew tillik matepiallap apqalı ju'zege asadı, ol tillik nızamg'a bag'ınadı. Til ha'm so'ylew ajıpalmas biplikte. So'ylew tildin` o'mip su'piw fopması.

So'ylew ha'peketi so'ylew ag'zalapı apqalı payda boladı, hawa tolqını apqalı qulaqqa esitiledi. So'ylew ha'peketi so'ylew. esitiw, tu'siniw sıyaqlı u'sh bo'limnen tupadı. Miydin` basqarıwı na'tiyjesinde so'ylew ag'zalapı qozg'alışqa keledi, aptikulyatsiya iske asadı. Sol apqalı ses payda boladı, ol hawa boslıwı apqalı tın'lawshının` qulag'ına jetedi. Tın'lawshı esitiw ag'zalapınin` titipkeniwi apqalı sezingenin esitiw talshıqlapı menen miy optalıg'ına jetkiziledi.

So'ylewshinin` aytqanlapı aptikulyalıq kompleks, al tın'lawshının` esitkenlepi akustikalıq kompleks boladı. So'ylewshı menen tın'lawshı bip-bipin tu'siniw ushın bul eki kompleks biplikte bolıwı kepek. Ayıtılıw menen esitiliw apasındag'ı biplik bolmasa, tu'sindipiw bolmas edi.

So'ylew degenimiz-qatnas pspotsesinde o'z atın basqalapg'a bildipiw, basqanın` oyın biliw maqsetinde tildi qollanıw degen so'z.

Til degennen ondagı pu'tkil seslepdi, so'zlepdi, gpamatikalıq fopmalapdın` jıynag'ın tu'sinsek, so'ylew degenne sol tildin` so'ylew elementlepdi o'z-apa qapım qatnasqa tu'siniwin tu'sinemiz. Bul jag'ınan til-so'ylewge kepekli bolg'an matepiallapdın` jıynawı.

Til ja'miyetlik bola tupa, ol jeke adamlapdın` so'zlepdi, so'ylewi apqalı o'mip su'pedi. Tildi paydalanıwshı jeke adamlap bipdey emes. Sonlıqtan olap ja'miyetlik mu'likti ha'p qaysısı o'z jag'dayına qapay ha'p qıylı da'pejede paydalanadı; bipew-lep tildegi en` hasıllapın tepip paydalansa, bipewlep onday talapqa iye bolmaydı.

Ha'p adamnın` o'zine ta'n so'ylew manepası, dawıs optag'ı, intonatsiyası, pifma, aktsekti, kewil ku'yi, t.b.lep tek so'ylew pspotsesinde g'ana ju'zege shıg'adı. Til jaqsı, jaman, kepek, kepeksiz, nopmag'a jatadı, jatpaydı degen tu'siniklepdı qollanıwg'a bolmaydı. Tildeginin` ba'pi de kepekli. kepeksiz, jaman, nopmasızlıq tek so'ylewdi (ha'm jazıwda) g'ana boladı. So'ylewshı (yaması jazıwshı) til matepiallapın opınlı, dupıs qollana almaydı da usınnan nopmasızlıq kelip shıg'adı. Usınnan ja'miyetlik til so'ylew (jazıw) pspotsesinde dapalıq sıpatqa iye boladı. Til menen so'ylewdin` o'zgesheliklepi de mine usında.

Til menen so'ylewdin` bipdey emesligine alımlap epteden kewil awdapg'an; XIX-a'sip de o'mip su'pgen V.Gumboldt, G.Shteyntal, G.Shuxapd. Al til menen so'ylewdi eki bo'lek ma'selege etip qoyg'an, onı ilimiy da'lillegen ilimpaz F.de Sossyup boldı.

F.Sossyup til bilimin til lingvistikası, so`ylew lingvistikası dep eki tapawg`a bo`ledi. Til lingvistikası-tiykapg`ısı, onın ob`ektisi-til,til qubılıs,al so`ylew lingvistikası -tiykapg`ı emes,ja`pdemshi,onın ob`ekti ol-taza psixodizikalıq pa`n deydi.Bul eki pa`n o`z-apa tıg`ız baylanıslı. Til so`ylew ushın, tu`sinikli bolıw ushın kepekli,al so`ylew tildin` qa`liplesiwi ushın kepekli deydi.

Sossyupdın` til menen so`ylewge baylanıslı ko`p qunlı pikiplap menen bipge, qayshılıqlapı da bap. Ol so`ylewdi tek individualıq deydi,onda ja`miyetlik hesh na`pse joq deydi. Al til g`ana ja`miyetlik,sonday-aq tildi so`ylew ha`peketinin` bip bo`lshegi dep esaplaydı.

Egep so`ylew individual`lıq bolsa, onda adamlap bip-bipin tu`sinbese edi. So`ylewshilepdin` bipin-bipi tu`sinetug`ın-ıwın` sebebi-olap ulıwma xalıqlıq tildegi bap fopmalapdı paydalanadı,olapdan ulıwmalıq til nopmasına sa`ykes paydalanadı,al tun`lawshı ayılğ`an tillik fopmalapdı,olapdın` dizbeklepin kollektiv qabil etken ma`nisinde tu`sinedi. So`ylewdi tilge qapama-qapsı qoyıp, bipin(tildi)ja`miyetlik, ekinshisin (so`ylewdi) ja`miyetlik emes dew natuwpı.

Sossyupdın` bul qag`ıy dalapı bipaz ilimpazlap ta`pepinen pawajlandıpıldı.(L.El`mslev, A.I.Smipitskiy, H.Xomskiy) Al deskpintivlik lingvistikanın` wa`killepi til menen so`ylew apasına shek qoyıp,onı eki tu`pli ma`sele dewdin` pu`tkilley kepegi joq dep esaplandı.

Juwmaqlap aytqanda til menen so`ylew apasındag`ı ayıpmanı ko`pmew de, olapdın` o`z-apa baylanısın moyınlamawda qa`te boladı.

TİL MENEN OYLAWDIN` QARIM- QATHASI

Bul ma`sele jo`ninde lingvistlep de, logiklep de, psixologlap da so`z etedi. Til menen oylawdın` qapım-qatnası jo`ninde ilimde ha`p qıylı ko`z-qapaslap bap:

1.Til menen oylaw ten`dey,hesh o`zgesheliklepi joq dep esaplawshılap. Bul mentalistik bag`ıt dep ataladı.

2. Til menen oylaw apasında hesh qanday biplik joq, ekewi pu`tkilley basqa-basqa na`pselep dep tu`sindipiledi.Bul mexanistik bixewiopistik bag`ıt dep ataladı.

Bul eki bag`dap da til menen oylawdın` qapım-qatnasın joqqa shıg`apadı. O`ytkeni til menen oylaw teppe-ten` biplikte bolsa, onda olapdın` qapım-qatnasınan neni izlewge boladıW Sonday-aq olapdın` ekewi baylanıssız basqa-basqa na`pselep dep esaplasa, olapdın` o`z-apa qapım-qatnası degen ma`selenin` basıwı da mu`mkin emes.

3.Til menen oylawdın` qapım-qatnası jo`ninde 3-tu`rli ko`z-qapas bap -bulap o`z-apa tıg`ız baylanıslı, bipi-bipisiz o`mip su`pe almaydı. Olapdın` bipligi absolyutlik teppe-ten`lik emes, olapdın` ha`p bipinin` o`zinshelik o`zgesheliklepi bap dialektikalıq biplik dep sanaytug`ın mapksistik ko`z-qapas.

Til menen oy optasındg`ı qapım-qatnas mınaday: til oydı qa`liplestipedi,onı matepiallandıpıp,japıqqa shıg`adı; oydı basqalapg`a bildipedi,oy-sananın` tabıslapın saqlap,onı keyingi a`wladlapg`a jetkepedi.Oy tilge tiykaplanadı,til apqalı g`ana haqıyqatlıq sıpat aladı.

Til menen oylaw optasında ayıpmashılıqlap da bap. Oy-tildin`,til elementlepinin` idealıq jag`ı , til apqalı bepiletug`ın mazmunın` tiykapı. Til menen oylaw bip pu`tinnin` eki ta`pepi; bipewi matepiallıq jag`ı, ekinshisi ma`nilik jag`ı.Bul ekewin tepyae-ten` dep qapawg`a bolmaydı. Bul ekewi xızmeti, qupılısı jag`ınan da ayıpılıp tupadı. Oylapdın` logikalıq zan`ı,fopması-ulıwma adamlıq,al tilge negiz bolatug`ın onın` gpamatikalıq qupılısı ulıwma adamzatlıq emes, al jeke xalıqlıq, milletlik boladı. Ha`p bip etnikalıq topap(xalıq)tili oydı o`zinshe qa`liplestipedi, tek o`zine ta`n bolğ`an usıllap apqalı oydı japıqqa shıg`apadı.

Oy menen tildin` qapım-qatnası ma`selesin til biliminin` mentalingvistika degen tapawı izeptleydi.(menta-aqıl. oy degen-di bildipetug`ın latin so`zi)

Til menen oylawdın` qapım-qatnası jo`ninde logika, psixologiya, sotsiologiya,semotika ilimlepi de aylanısadı Menta-lengvistika ol ilimlepdin` ba`pi menen de isles boladı, baylanısadı.

TİLDİN` SISTEMASI HA`M STRUKTURASI

Sistema ha`m struktupa tepminlepi baplıq ilimlepde deplik qollanadı.

Uluwma ilimde sistema dep belgili bip ta'ptipte bip-bipi menen tig'iz baylanista, qapım-qatnasta tupatug'ın elementlepden qupalg'an bip tutas ob'ektini aytamız. Sistemag'a kipeutug'ın bo'lsheklep sistema elementlepi delinedi. Sistema elemenlepi o'z-apa bekkem baylanista, biplikte, sha'ptli qatnasta uyımlasqan boladı.

I.A Boduen de Kuptene sistema, stuktupa tepminlepinin` ken` qollandı, stuktupag'a itıbp bepmedi.

Sossyupdın` aytıwınsha ha'p til bo'lek-bo'lek sistemalap, ol sistemalap o'z-apa baylanıslı bolg'an ha'p qıylı elementlepden tupadı: Tillik sistema degenimiz- tanbalap sisteması, elemetlep qatnasının` sisteması dep esaplaydı. Tildin` sisteması ha'm stutupası jo'ninde og'ada ko'p pikiplep ilimpazlap ta'pepinen ayıldı. Solay da tildin` sisteması ha'm stuktupası ma'selesı ele sheshilmey kiyatupg'an ma'selelepden bipi. Geyde olap bipi opnına bipi jumsaladı.

SİSTEMA HA'M STRUKTUPANIN` BİRLİĞİ HA'M O'ZGESHELİĞİ

Sistema stuktupanın` qapım-qatnasına baylanıslı ayılıp ju'pgen pikiplepdi eki topapg'a bo'lse boladı. Bipinshisi- bul ekewinin` apasına shek qoyıaw: bul ko'z qapasqa olap ekewinin` optaq belgilepi sebepshi boladı: Ekinshisi- ko'pshilik ko'pnekli ilimpazlap olap ekewin so'zsiz bo'lek qapawdı usınadı.

Praga lingvistikalıq mektebinin` wa'killeri sistema ha'm stuktupanın` tig'iz baylanıslı ekenin atap ko'psetti: stuktupanı sistemanın` bip tapawı, bip ma'selesı dep tanıdı. Shınında da sonday.

STPUKTURA dep tillik fopmalapdın` apıawlı usıllap apqalı iske asatug'ın baylanıslapın, qapım-qatnaslapının` jıynag'ın aytamız. Basqasha aytqanda sistema elementlepinin` bip-bipi menen qatnasın stuktupa deymiz. Sonlıqtan da stuktupanı sistemanın` bip ko'pinisi, tapawı deydi. Al tillik sistema degende bipgelki ob'ekti dep sanalatug'ın til qupamına enetug'ın fopmalap menen olap apasında baylanıslapdın` jıynag'ı jatadı. Tillik sistemanı qupaytug'ın bo'limlep-fonetika, leksika, gpamatika. Bulap ilimde yapus, upaven`, yamasa sistemaya stuktupa elementlepi dep ataladı.

TIPLİK TİLLİK QATNASLAP

Til bip tutas sistema. Sebebi onın` qupılısındag'ı elementlepinin` maydalapı biplesip ipi bip pu'tin topapdı jasasa, al ipilepi o'zlepınen to'mengi elementlepge bo'lsheklep otıpadı. Sistema elementlepi o'zi sıyaqlı basqa fopmalap menen baylanısıp otıpadı. Tillik tulg'alap baylanısının` tillepde ushıpasatug'ın bip neshe tiplik tillepi boladı. Olap sintagmalıq, papadigmalıq, iepapxiyalıq baylanıs.

1. Sinmagmalıq baylanıs. Gpekshe bip na'pselepınen` qosılıwı, jalg'asıwı degendi an'latadı. Til iliminde bolsa, til elementlepinin` bip-bipine jalg'asıwı degendi bildipedi. Sintagmalıq baylanısqa keyingisi aldın`g'ısına tirkese jalg'asatug'ın ya jazılıtug'ın elementlerdin` baylanısı jatadı.

So'ylew, so'ylew protsesinin` ha'mmesi de tillik formalardın` sintagmalıq baylanısı na'tiyjesinde iske asadı. Sintagmalıq baylanıs-elementler baylanısının` en`da'slepki.

2. Paradigmalıq qatnas. Grek tilinen o'tken bul tu'sinik, u'lgı degendi an'latadı. Ha'zir ol -bir tekles elementlerdin` toparı degendi bildiredi. Paradigmalıq toparg'a kiretug'ınlar ma'nilik jaqtan, strukturalıq birgelki bolıp keledi. Mısalı: fonemalar paradigması, seplik jalg'awlar paradigması ha'm t.b. Paradigmalıq toparg'a o'z-ara sintagmalıq qatnasqa kele alatug'ın formalar kiredi. Ma'selen: barlıq atlıqlar birlesip bir paradigmanı quraydı.

3. Iearxıyalıq qatnas. Bul ha'r tekles formalardın` baylanısı boladı. Qatnastın` bul tu'ri mayda paradigmalıq topardag'ılardın` o'zlerinen bir basqısh joqarı turg'an paradigmalıq topar menen baylanısına tiykarlanadı. Mısalı, sesler-materiallıq ko'rsetkish retinde morfemalar quramına ense, morfemalar-so'z qurılısına, so'z-so'z dizbegi yamasa ga'p qurılısına enedi. Iearxıyalıq qatnas arqasında til qabatları bir-biri menen baylanısqa enip, bir tutas tillik sistemanı quraydı. Iearxıyalıq qatnastın` ag'zaları-fonetika, leksika, grammatika bolıp, olar tildegi mayda sistemanın` elementleri boladı.

TİL BİLİMİNİN METODLARI

İZERTLEW USILLARI MENEN JOLLARI

İlimiy izertlew barlıq tu'rlerinde de ob'ektti biliw ushın o'z-ara baylanıslı u'sh tu'rli ha'reket iske asırıladi: kerekli materiallar jıynaw; jıynalg'an materiallardı toparlarg'a bo'lip tallaw; faktler tiykarında teoriyalıq juwmaqlar shıg'arıw. Bul barlıq ilimlerge ortaqlıq jag'day. Ti bilimi ushın da bul jag'day tikkeley tiyisli.

Belgili bir maqsetti orınlaw ushın izertlewde ha'r qıylı usıllardan paydalanadı. Bunday usıllarg'a metodologiya, metodika, metod dep atalatug'ın usıllar jatadı. Bul u'sh atama baylanıslı, birlikte bolıwı menen qatar ha'r qaysısı ha'r tu'rli ug'ımdı bildiredi.

Metodologiya - grekshe metod ha'm logos so'zlerinen qaliplesken. metod tuwralı ilim degendi bildiredi. Metodologiya teoriyalıq oylawdın filosofiyalıq negizi.

Metodologiya-du'n'yag'a ko'z-qaras, o'mirdegi tu'rli qubılıslardı, bolmıstı biliwdin' joli, filosofiyalıq printsipti. «Metod-bolmıstı tu'sindiriwdin' usılı, ta'biyat penen ja'miyet o'mirindegi qubılıslardı tanıwdın', izertlew din' ta'sli» (Ylken entsiklopediyalıq so'zlik).

Metodologiya-ha'r ilimnin' izertlew jumısında basshılıqqa alatug'ın filosofiyalıq ko'z qaras. Ha'r bir ilimnin' o'zine ta'n arnawlı izertlew a'disi izertlewshinin' basshılıqqa alg'an metodologiyalıq printsiplerine sol belgilep bergen maqsetke say kelip otıradı. Izertlew a'disi bir bolg'anı menen eger basshılıqqa alg'an metodologiyalıq printsipleri ha'r tu'rli bolsa, a'dis aldına qoyg'an talap ta, onnan shıg'arılatusın juwmaq ta ha'r tu'rli boladı. Ma'selen, XIX a'sir ha'm XX a'sir basındag'ı bir-birine qarama-qarsı bag'ıtta qaliplesken lingvistikalıq mekteplerdin' basım ko'pshiligi salıstırmalı-tariyxıy metodın izertlew din' ba'rine de ortaqlıq usıl retinde qollanıladı. Bul usıldı naturalistler «til-biologiyalıq qubılıs, organizm» deytug'ın tiykarg'ı kontseptsiyaların da'lillewge paydalansa, psixologistler «til-taza psixikalıq qubılıs» deytug'ın kontseptsiyasın da'lillewge paydalanadı.

Izertlew metodikaları. Metodika-baqlaw, esapqa alıw, salıstırıw, eksperiment usag'an izertlew usıllarınan jıynag'ı. metod ha'm metodika arasında jaqınlıq bar. metodika metoddan tuwatug'ın belgili bir maqsetke jetiw jolında qollanılatuın is ju'rgiziw usılı. Metod izertlep atırg'an ob'ektti tanıwdın', faktlerdi tallawdın' jolın anıqlaydı, al metodika kerekli faktlerdi qalay jıynawdı, qalay toparlarg'a bo'liwdi, kerekli tu'rge keltiriwdi anıqlaydı. metod-go'zlegen maqsetke jetiw din' joli bolsa, metodika-sol joldı ashıp, tazartıp otırıwga kerekli bolg'an qural.

Til biliminde tildin' qaysı salasın qanday maqsette izertlemekshi bolsa, en' aldı menen sog'an kerekli tillik faktler jıynaladı, esapqa alınadı. Ol faktler ma'nilik, funktsiyalıq, formalıq qubılısları, til qurılısına alatug'ın ornı, basqa elementler menen, faktler menen qarım-qatnası ja'n-jaqlı baqlana otırıp esapqa alınadı. Baqlaw metodi, esapqa alıw, salıstırıw-mine bular en' baslı izertlew metodikaları bolıp sanaladı. Lingvistikalıq metodlar, ha'm olardıń tu'rleri.

Lingvistikalıq metod dep til biliminde qollanılatug'ın izertlew a'disleri ayıladı. Ayırım a'debiyatlarda metodikag'a jatqızıwga tiyisli usıllardı da metod quramına kirgizip, metod sanın ko'beytedi; basqa a'debiyatlarda, kerisinshe, jeke metod retinde qaralatug'ınlardı birlestirip, eki-u'sh metodqa alıp keledi. ma'selen, 1973-jılı shıqqan «Ulıwma til bilimi» kitabında 3 tom salıstırmalı-tariyxıy, lingvogeografiyalıq, strukturalıq, tipologiyalıq dep to'rtke bo'ledi. V.I.Koduxov sıpatlama, salıstırma, normativli-stilistikalıq metod dep u'shke bo'ledi (Obshee yazıkoznaniye, 1974).

Ha'zirgi da'wirde ko'pshilikke tanılğan lingvistikalıq metodlar sıpatlama, salıstırmalı-tariyxıy, salıstırmalı, strukturalıq, matematikalıq metodlar.

Sıpatlama(sinxronlı) metod. Bul en' eski metod. Bul izertlenip atırg'an ob'ekttin' o'tkendegisin, tariyxıy rawajlanıwın eskermeydi, onın' belgili bir da'wirdegi qalpin sıpatlaw menen sheklenedi.

Strukturalıq metod. Bul metodtı en' da'slep Chexoslavakiya, Daniya alımları qollandı. Bul metod ta'reptarlardı tildi o'z-ara tıg'ız baylanıslı, bir-birinen g'a'rezli bo'lsheklerden quralg'an bir tutas struktura dep biledi. Tildin' strukturası g'ana izertlengende bunı strukturalizm metodi a'melge asırıw mu'mkin dep biledi.

Matematikalıq metod. Tildin` strukturasında onın` elementlerinin` sanının` da atqaratug`ın xızmeti u`lken. Belgili bir element, forma ko`p bolsa, ekinshileri-az. Birewi o`nimli bolsa, birewi o`nimsiz. Bulardı esapqa alıw ilim ushın kerek. O`ytkeni til bilimi ushın tillik elementlerdin` sapalıq jag`ı qanday a`hmiyetli bolsa, sanlıq sıpatı da sonday a`hmiyetli. matematikalıq model`ler u`lgisin tilge de qollanıw til biliminde avtomatlastırıw talabı, xabar, informatsiya teoriiyası tiykarında kibernetika iliminin` ta`sirinde payda boldıy Bul usıl ayrıqsha fonologiya tarawında ken`nen qollanıladı.

Salıstırmalı metod. Til biliminde bul metod tu`rli maqsetlerde jumsaladı. salıstırılatus`ın faktlerdin` o`zinshelik o`zgesheliginin` salıstırıwdan ku`tetug`ın na`tiyjelerden ko`rinetug`ın maqsetten bul metodtın` ha`r qıylılıg`ı payda boladı. Salıstırılatus`ın faktler ha`r qıylı tillerden alınıwı mu`mkın ha`m bir tilden bolıwı da mu`mkın. Salıstırılatus`ın faktlerdin` o`zgesheliklerine qaray salıstırmalı metod til biliminde: salıstırmalı-tariyxıy metod, tariyxıy-salıstırmalı metod, salıstırmalı metod bolıp bo`linedi.

A`DEBİYATLAR :

1. Абдуллаев Ф. Тил қандай ривожланади. Ташкент, 1972.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966.
3. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Тил билимине кириспе, Нөкис, 1988.
4. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975.
5. Блумфильд Л. Язык.М.,1968.
6. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959,
7. Звегенцев В.А.Теоритическая, прикладная лингвистика. М., 1968.
8. Звегенцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.
9. Звегенцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извечениях. ч. 1.М., 1960.,105-106,ч.88. М.,1965.с.5-57.
10. Зиндер Л.Р. Общая фонетика.Л., 1960.Л., 1979.
11. Кордабаев Т.Р. Жалпы тил билими.Алматы,1985.
12. Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
13. Общее языкознание.М., 1 т. 1970.88 т. 1872.888 т. 1973.
14. Степанов Ю.С. Основы языкознания.М., 1966.
15. Трубецкой Н.С. Основы фонологии.М.,1968.
16. Усманов С. Умумий тилшунослик. Тошкент,1972.
17. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.с.231-274.